

Kazernes in de Keistad

*Onderzoek naar de economische invloed van
het militair garnizoen in Amersfoort, 1875-1900*

William ten Brink

studentnummer 8647224

w.g.tenbrink@students.uu.nl

Onderzoeksseminar III

Omslag: piepers jassen door soldaten van de Amersfoortse Juliana van Stolbergkazerne, rond 1900. (Archief Eemland, fotonr. 90298).

Kazernes in de Keistad

*Onderzoek naar de economische invloed van
het militair garnizoen in Amersfoort, 1875-1900*

William ten Brink
studentnummer 8647224
w.g.tenbrink@students.uu.nl
Onderzoeksseminar III
docent: A. Rijpma

30 januari 2015

Inhoud

Inleiding	5
Historisch debat	6
Hoofdstuk 1. Een 'levensquaestie'	8
1.1 Ontwaakt uit 19 ^e -eeuwse slaap	10
1.2 Economie	11
1.3 Bevolking	12
1.4 Spoorwegen	14
1.5 Garnizoen	14
Hoofdstuk 2. Aanbestedingen: opzet van het onderzoek	16
2.1 Aanbestedingen	17
2.2 Haken en ogen	17
Hoofdstuk 3. Resultaten en analyse	20
3.1 Een reconstructie	20
3.2 Gunningen	21
3.3 Handel	23
3.4 Bouw	25
3.5 Dienstverlening	28
Hoofdstuk 4. Belastingen, detailhandel en horeca	30
4.1 Belastingen	30
4.2 Middenstand en horeca	31
Conclusies	33
Tot slot	35
Bibliografie	36
- Primaire bronnen	36
- Literatuur	36
Bijlagen	40
- Bijlage I: Groei bevolking en aandeel militairen	
- Bijlage II: Reconstructie aanbestedingen	
- Bijlage III: Overzicht gunningen	
- Bijlage IV: De aanbestedingen, overzicht	

Inleiding

In deze scriptie presenteer ik de resultaten van mijn onderzoek naar de invloed van het militair garnizoen¹ op de lokale economie van Amersfoort tussen 1875 en 1900. De basis van dit onderzoek is een eigen inventarisatie en analyse van 322 aanbestedingen door het Departement van Oorlog ten behoeve van het garnizoen Amersfoort en berichtgeving daarover in lokale, regionale en landelijke kranten. Daarmee breng ik in kaart in hoeverre en in welke mate Amersfoortse ondernemers profiteerden van de uitvoering van werken voor en de levering van goederen en diensten aan het garnizoen. Hoewel er haken en ogen zitten aan dit gebruik van aanbestedingen en daaruit volgende gunningen (zie hoofdstuk 2), levert mijn analyse ervan, in samenhang met informatie uit andere bronnen, voldoende op om mijn hoofdvraag te beantwoorden: welke invloed had de substantiële groei van het aantal in Amersfoort gelegerde militairen tussen 1875 en 1900 op de lokale economie? Mijn conclusie is dat de Amersfoortse economie in belangrijke mate heeft geprofiteerd van het garnizoen, zij het zeker niet maximaal. Vooral voor de handel bracht de aanwezigheid van kazernes in de Keistad geld in het laatje. Amersfoortse bouwondernemers profiteerden vooral van onderhoudswerk, maar speelden geen hoofdrol bij de uitvoering van grote militaire bouwwerken in de stad. Maar ook de uitvoering van die werken door aannemers van buiten de stad leverde Amersfoort werkgelegenheid op. De sector dienstverlening ten slotte speelde met betrekking tot het garnizoen geen rol van betekenis.

In deze BA-scriptie (die volgens opdracht een Nederlandse casus dient te behandelen aan de hand van vooral primair bronnenmateriaal) staat de invloed van het tussen 1875 en 1900 sterk groeiende garnizoen Amersfoort op de lokale economie centraal. Meestal worden twee in die 25 jaar belangrijke ontwikkelingen, de groei van het spoorwegnet en de ontwikkeling tot een van de grootste garnizoenssteden van Nederland, in één adem genoemd als verklaring voor het feit dat Amersfoort in de tweede helft van de 19e langzaam maar zeker herstelde van de teloorgang van de voor de stad ooit zo belangrijke textielnijverheid. Specifiek onderzoek naar

¹ Totaliteit van soldaten, die in een stad een vaste standplaats hebben. Zie: Ch. Marchant, P. de Laat en H. van Hulsel, *Vreemde soldaten in de Stad. De invloed van het Garnizoen op Stad en Bevolking van 's-Hertogenbosch in het midden van de achttiende eeuw* (Den Bosch 2012) 32.

de invloed van het garnizoen op dat herstel is er echter niet. Datzelfde geldt overigens voor onderzoek naar de invloed van de ontwikkeling van Amersfoort tot spoorwegknooppunt. Weliswaar is in verschillende studies meer algemeen wel gekeken naar de economische invloed van de spoorwegen, maar dat leverde voor lokale situaties weinig concrete resultaten op. Historicus P. Brusse meent dat die invloed voor Amersfoort niet gering zal zijn geweest, maar volgens hem is de exacte betekenis inderdaad niet te achterhalen.²

Historisch debat

Naar mijn mening hadden beide ontwikkelingen elk een geheel eigen impact op de Amersfoortse economie en moeten ze dan ook apart bestudeerd worden. Ik acht het, in meer algemene zin, voor het historisch debat van belang om de invloed van specifieke ontwikkelingen op de lokale economie van steden en regio's meer aandacht te schenken. Het zou een duidelijker beeld schetsen van de manier waarop steden 'overleefden', die in de tweede helft van de 19e eeuw, net als Amersfoort, níet industrialiseerden. In het debat wordt industrialisatie vaak genoemd als bepalende factor voor de grote structurele economische veranderingen en de toenemende welvaart in ons land in de tweede helft van de 19e eeuw.³ Juist dat maakt het interessant én relevant om nadrukkelijk te kijken naar andere factoren, dus naar ontwikkelingen en veranderingen die naast industrialisatie of zelfs in plaats van industrialisatie een rol speelden. Interessant is daarbij zeker ook de rol van de rijksoverheid. Met haar aanwijzing van Amersfoort tot garnizoensstad speelde zij immers een actieve rol in de lokale economische ontwikkeling (als werkgever en als investeerder).

Ook in bijvoorbeeld Amsterdam (aanleg Noordzeekanaal) en Groningen (behoud universiteit) speelde overheidsbemoediging een rol. De vraag naar arbeid in het Amsterdams havenbedrijf werd enorm gestimuleerd na de opening van het Noordzeekanaal in 1876. Het ingeklaarde scheepstonnage steeg dankzij het kanaal scherp: van 43% in 1875 naar 65% in 1880 en 84% in 1885. Zonder het kanaal, dat in 1881 door het Rijk werd overgenomen, zou de economische opleving van Amsterdam aan het einde van de 19^e eeuw beduidend minder zijn geweest.⁴ In Groningen was het onder meer rijkssteun voor de universiteit, die de stad een impuls gaf. Die universiteit leidde rond 1870 een kwijnend bestaan met nog maar 142 studenten

2 P. Brusse, *Welvaart en economische structuur in Amersfoort, 1850-1930* (Utrecht 1990) 35.

3 P. Brusse, *Amersfoort 1850-1930. Economische bedrijvigheid en sociale verhoudingen* (Utrecht 1993) 132.

4 C. Lesger, *Noord-Hollanders in beweging. Economische ontwikkeling en binnenlandse migratie, ca. 1800-1930*. Working paper Centrum Geschiedenis van Migranten (Amsterdam 2003) 24-25

en een gestage stroom naar elders vertrekkende hoogleraren. Door de Nieuwe Wet op het Hoger Onderwijs werd het voortbestaan van de Academie aanvankelijk zelfs bedreigd. Een Groningse lobby en een nieuwe regering met oog voor de stad keerden het tij echter in 1876. Het aantal studenten groeide daarna snel en daarmee ook het aantal hoogleraren.⁵ Zeker dat laatste was niet onbelangrijk voor Groningen, want hoogleraren behoorden met hun inkomens van boven de 4000 gulden niet alleen tot de stedelijke elite, maar ook tot de grootste belastingbetalers.⁶

Specifieke aandacht voor de economische invloed van het garnizoen is naar mijn mening ook van belang voor de (economische) geschiedschrijving over Amersfoort en voor die van de circa 50 andere garnizoenssteden in het laatste kwart van de 19^e eeuw.⁷ Ik stel hieronder vast dat die rol over het algemeen wordt onderschat. Ik hoop dat mijn scriptie kan aanzetten tot nadere bestudering van de lokale economie van garnizoenssteden, zeker daar waar industrialisatie geen of nauwelijks een rol speelde en het garnizoen dus een alternatief was voor economische vooruitgang. Voor wat Amersfoort betreft stel ik in deze scriptie vast, dat het garnizoen de economie van de stad in vanaf 1875 cruciale impulsen heeft gegeven.

5 P. Kooij, *Groningen 1870-1914. Sociale verandering en economische ontwikkeling in een regionaal centrum* (Groningen 1986) 51-52.

6 Kooij, *Groningen 1870-1914*, 44-45.

7 Aantal garnizoenssteden volgens H. Ringoir, *Vredesgarnizoenen van 1715 tot 1795 en 1815 tot 1940*. Bijdragen van de Sectie Militaire Geschiedenis nr. 8 (Den Haag 1980).

Hoofdstuk 1. Een 'levensquaestie'?

Toen het Departement van Oorlog in 1891 besloot om het 5e Regiment Infanterie uit Grave aan het garnizoen in Amersfoort toe te voegen, was de verslagenheid in de Noord-Brabantse gemeente enorm. Op 19 oktober 1891 deed de Amersfoortse Courant verslag van een vergadering van de gemeenteraad van Grave, die behoud van het garnizoen voor de stad niet minder dan 'een levensquaestie' noemde. "Jaarlijks toch", aldus het raadsverslag, "komen hier 100.000 gulden in voor dit bataljon, waarvan verreweg het grootste deel ten bate der Gravenaren komt. Kleine neringdoenden zien door de verandering hunne kostwinning verloren gaan, en vele anderen worden mede benadeeld. De hoofdelijke omslag, thans voor zeker gedeelte door de officieren gedragen, zal dan zwaarder drukken op de achterblijvende burgers."⁸ Ook Bergen op Zoom, geconfronteerd met geruchten over het dreigende vertrek van het garnizoen vanwege het gemis aan goed drinkwater en gebrek aan oefenterreinen, maakte zich zorgen en de gemeente was in 1899 dan ook snel tot grote financiële offers bereid om waterleiding aan te laten leggen en ruim 235 hectare heide als oefenterrein aan te kopen en in te richten.⁹

Het is verleidelijk om louter op grond van deze voorbeelden te concluderen, dat een garnizoen binnen de gemeentegrenzen tegen het einde van de 19^e eeuw van aanzienlijke betekenis moet zijn geweest voor de lokale economie en daarmee inderdaad 'een levensquaestie' was. Dat geldt zeker voor Amersfoort, dat na de teloorgang van haar al sinds de 17^e eeuw belangrijke textielnijverheid vanaf 1860 vooral werkloosheid, armoede en verval kende. Alleen al de door de raad van Grave genoemde jaarlijkse inkomsten van 100.000 gulden uit het naar Amersfoort verplaatste regiment zouden nu immers een bedrag van bijna €1,18 miljoen vertegenwoordigen.¹⁰

Ik heb, zoals in mijn inleiding al aangestipt, geen resultaten gevonden van specifiek onderzoek naar de economische betekenis van garnizoenen in de 19^e eeuw. Over bijvoorbeeld de garnizoenssteden Nijmegen en Den Bosch bestaan wel studies, maar die richten zich op de 18^e eeuw, waarmee een vergelijking niet mogelijk is. Zo was er in de 18^e eeuw nog geen ka-

8 Amersfoortse Courant 19 oktober 1891, 2.

9 Amersfoortse Courant 13 februari 1899, 2.

10 www.iisg.nl (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis): omrekenmodule waarde (koopkracht) gulden-euro.

Waar relevant in deze scriptie maak ik gebruik van deze omrekenmodule onder verwijzing naar de website van het IISG.

zerneleven (pas vanaf de Napoleontische tijd). Soldaten werden doorgaans bij burgers ingekwartierd en waren daar ook in de kost.¹¹ Ook het doel, de opzet en de inrichting van het leger (geen dienstplichtigen, maar beroepsmilitairen en -soms geronselde- vrijwilligers¹²) en van de landsverdediging verschilden in de 18^e eeuw wezenlijk van de periode na 1875.

In literatuur over de geschiedenis van Amersfoort is er weinig aandacht voor het garnizoen en zijn economische betekenis. Waar die voordelen genoemd worden, blijft het vooral bij aannames en veronderstellingen. Zo stellen de auteurs van het tweedelige werk 'Bruit van d'Eem' over de Amersfoortse historie dat de Amersfoortse bevolking sterk profiteerde van de militairen, maar argumenten voor die stelling ontbreken.¹³ Historicus H. Halbertsma schrijft in 'Zeven eeuwen Amersfoort' niets over de betekenis van het garnizoen.¹⁴ In 'Met man en macht, de militaire geschiedenis van Nederland 1550-2000' wordt Amersfoort niet genoemd.¹⁵ A. Veenendaal, auteur van het enige omvattende werk over de geschiedenis van de spoorwegen in Nederland, rept niet over Amersfoort als garnizoensstad en haar voor een snelle mobilisatie zo belangrijke ligging aan een van de eerste spoorwegknooppunten van ons land.¹⁶ Alleen P. Brusse, die zijn doctoraalscriptie in 1990 wijdde aan de economische bedrijvigheid en de sociale verhoudingen in Amersfoort tussen 1850 en 1930, besteedt royaal aandacht aan de mogelijke economische invloed van het garnizoen, maar hij komt niet tot eenduidige conclusies. Enerzijds stelt Brusse, dat de Amersfoortse bevolking sterk profiteerde van het garnizoen, anderzijds waarschuwt hij dat die invloed zeker niet moet worden overschat.¹⁷

Uit bronnen uit het laatste decennium van de 19^e eeuw klinkt een andere, soms bijna euforische taal. Neem bijvoorbeeld de advertentie in de Amersfoortse Courant van 21 juli 1890, waarin een koopmanshuis wordt aangeboden "(...) op de beste winkelstand van de allengs in welvaart groeiende en belangrijke garnizoensstad Amersfoort."¹⁸ Enkele maanden eerder, toen het eerste bataljon Infanterie feestelijk in zijn nieuwe garnizoensstad werd ingehaald, bracht de Amersfoortse Courant een huldebetoon aan burgemeester jhr. mr. T.A.J. van Asch

11 F. van den Bergh, *Soldaten in een stad. Een onderzoek naar de economische en sociale gevolgen voor de stad Nijmegen van de aanwezigheid van het garnizoen gedurende de jaren 1760-1770* (Nijmegen 1983) 11.

12 Van den Bergh, *Soldaten in een stad*, 26.

13 P. Brusse, 'Economische en sociale ontwikkelingen', in: R. Kemperink en B. Elias ed., *Bruit van d'Eem. Geschiedenis van Amersfoort*, dl.1 (Amersfoort 2009) 382-420, 407.

14 H. Halbertsma, *Zeven eeuwen Amersfoort* (Amersfoort 1959).

15 J. Bruijn en C. Wels (ed.), *Met Man en Macht. De militaire geschiedenis van Nederland 1550-2000* (Amsterdam 2003).

16 G. Veenendaal, *Spoorwegen in Nederland. Van 1834 tot nu* (Amsterdam 2004).

17 Brusse, *Welvaart en economische structuur in Amersfoort*, 117.

18 Amersfoortsche Courant 21 juli 1890, 4.

van Wijck¹⁹, “die met zeldzame bekwaamheid, energie en doorzetkracht rusteloos heeft gear-
beid voor de voorbereiding en het tot stand komen van de nieuwe kazerne en voor het in gar-
nizoen verkrijgen van het 5e Regiment Infanterie.”²⁰

Figuur 1: Welvaart dankzij het garnizoen? Advertentie in de Amersfoortsche Courant van 21 juli 1890.

Veelzeggend is ook het pleidooi in de Nieuwe Amersfoortsche Courant van 8 maart 1893 voor de oprichting van een VVV, omdat het daarvoor volgens de krant de juiste tijd is nu Amersfoort een nieuw tijdperk van bloei is ingetreden. “Lang is er stilstand geweest, maar nu is vooruitgang duidelijk merkbaar, een langzame maar zekere vooruitgang, die wel vooral aan de groote vermeerdering van garnizoen te danken is.”²¹ De krant rekende haar lezers datzelfde jaar nog voor, dat het garnizoen de stad en haar inwoners jaarlijks wel een half miljoen gulden oplevert.²²

1.1 Ontwaakt uit 19^e-eeuwse slaap

Amersfoort ontwaakte in de laatste decennia van de 19^e eeuw uit een langdurige slaap, waarin stilstand de boventoon voerde.²³ Al aan het begin van de 18^e eeuw zette de neergang van de voor de stad belangrijke textielnijverheid in, ondanks verwoede pogingen van het gemeentebestuur om deze nijverheid en daarmee werkgelegenheid te behouden.²⁴ De doodsteek volgde, toen de Amersfoortse textielnijverheid de concurrentie met het zich in hoog tempo mechaniserende Twente verloor. De nagenoeg stokkende aanvoer van katoen ten gevolge van de Amerikaanse Burgeroorlog in de jaren '60 bespoedigde de neergang alleen maar.²⁵ De ondergang van de textiel trok de gehele Amersfoortse nijverheid in haar val mee. In feite de-industrialiseerde Amersfoort in de eeuw dat industrialisatie in veel andere steden net goed op gang kwam.²⁶

19 Van Asch van Wijck was twee maal burgemeester van Amersfoort, in de periode 1883-1891 en in de periode 1881-1902.

Hij was tevens lid van Eerste en Tweede Kamer (ARP).

20 Amersfoortsche Courant 1 mei 1890, 2.

21 Nieuwe Amersfoortsche Courant 8 maart 1893, 1.

22 Nieuwe Amersfoortsche Courant 8 november 1893, 1.

23 Halbertsma, *Zeven eeuwen Amersfoort*, 82.

24 Ibidem, 62.

25 Brusse, *Bruit van d'Eem*, 390.

26 Ibidem, 392-393.

In Amersfoort speelde industrialisatie vanaf het midden van de 19e eeuw dus geen rol in structurele economische veranderingen en toenemende welvaart. Er kwamen geen dampende schoorstenen langs de Eem, geen bedrijvig ronkende fabriekshallen in en rond de stad, geen dynamische nijverheid als banenmotor. In plaats daarvan tekenden vooral stilstand, werkloosheid en armoede de economie. Volgens Halbertsma leverden weinig Nederlandse steden gedurende de 19^e eeuw zó'n triest beeld op van verkommering als Amersfoort. "Een uitzichtloze toestand, die zijn uitwerking op de geestesgesteldheid niet miste en iedere lust tot het zoeken van een oplossing ondermijnde."²⁷ De eerste actie van de Amersfoortse Kamer van Koophandel na oprichting was een brief aan het Departement van Oorlog om te vragen katoenen stoffen uit Amersfoort te bestellen om "opbeuring van den tans kwijnende staat van het fabriekswezen dezer stad" te bewerkstelligen.²⁸

1.2 Economie

Halverwege de 19^e eeuw werkte in Nederland ongeveer een kwart van de beroepsbevolking in de nijverheid. In de steden lag dat hoger: in Alkmaar bijvoorbeeld was dat 34%, in Amsterdam 43, in Haarlem 47 en in Amersfoort zelfs 52. Daarvan werkte 60% (30% van de totale beroepsbevolking, zo'n 1600 mensen) in textiel en kleding. De nijverheid was in Amersfoort overigens beduidend minder divers dan in qua bevolkingsomvang met Amersfoort vergelijkbare steden. In Alkmaar bijvoorbeeld was de nijverheid verdeeld over zeven sterke sectoren. Haarlem, waar de bedrijvigheid in de textiel eveneens sterk terugliep, had vijf andere nijverheidssectoren om de klap op te vangen.²⁹ Ook de handel was in Alkmaar (19% van de beroepsbevolking) en Haarlem (16%) sterker ontwikkeld dan in Amersfoort (10%). Dat is verklaarbaar, want deze stad had, in tegenstelling tot de andere genoemde steden, slechts een geringe verzorgende functie voor de regio.³⁰

Rond 1850 was de sector overheid al relatief sterk aanwezig in Amersfoort: 39 personen per 1000 inwoners. In Alkmaar en Leeuwarden was die verhouding 20 per 1000.³¹ Het Amersfoorts percentage bij de overheid werkzame inwoners lag ook hoger dan dat van de meeste

27 Halbertsma, *Zeven eeuwen Amersfoort*, 81.

28 Brusse, *Bruit van d'Eem*, 384-385.

29 Brusse, *Welvaart en economische structuur in Amersfoort*, 9-10.

30 Ibidem, 12.

31 Brusse, *Bruit van d'Eem*, 408.

grote steden in Noord- en Zuid-Holland. Zo'n 80% van bij de overheid werkzame inwoners was beroepsmilitair.³²

De sector overheid was rond het midden van de 19^e eeuw dus al relatief groot en vooral daarvoor had Amersfoort een in vergelijking met veel andere steden afwijkende beroepsstructuur. In 1889 was 10% van de beroepsbevolking werkzaam bij de overheid, vooral militairen. In 1889 stonden 480 beroepsmilitairen bij de gemeente ingeschreven, in 1890 enkele honderden meer, nadat het 5e Regiment Infanterie in de stad was neergestreken. Inclusief de miliciens (dienstplichtigen) telde Amersfoort toen zo'n 1650 soldaten.³³

1.3 Bevolking

Terwijl er in qua inwonertal aanvankelijk met Amersfoort vergelijkbare steden als Breda, Deventer, Tilburg en Zwolle rond het midden van de 19^e eeuw sprake was van bevolkingsgroei, werd die in Amersfoort in de kiem gesmoord door lokale, vooral economische omstandigheden. Pas met de na 1880 ingezette structurele bevolkingsgroei kon de stad de draad weer oppakken.³⁴ Vooral na 1890 was de bevolkingsgroei van Amersfoort ten opzichte van 40 jaar eerder qua omvang en economische structuur vergelijkbare steden als Alkmaar, Gouda en Kampen enorm. Volgens Brusse was dat niet zo zeer te danken aan verschillen in geboorten- en sterftcijfers, maar vooral aan de migratie van militairen.³⁵ Amersfoort telde in 1881 13.679 inwoners, onder wie 164 in de stad ingeschreven beroepsmilitairen. In 1891, na het gereedkomen van nieuwe kazernes, waren dat 16.049 inwoners, onder wie 1.645 beroepsmilitairen (zie bijlage I).³⁶ Dat is meer dan 10% van de totale bevolking. Rond de eeuwwisseling had het Departement van Oorlog ruim 12% van de beroepsbevolking in dienst.³⁷ Figuur 1 laat de bevolkingsgroei tussen 1876 en 1900 zien. Figuur 2 zoomt in op de groei van de militaire (beroeps)bevolking.

32 Brusse, *Welvaart en economische structuur in Amersfoort*, 12-13.

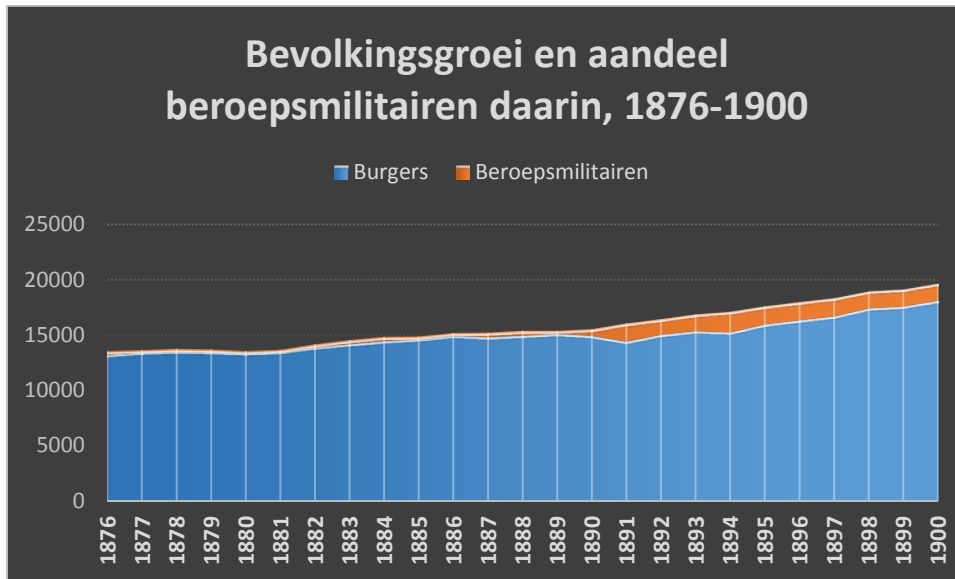
33 Brusse, *Bruit van d'Eem*, 607-608.

34 Ibidem, 370-374.

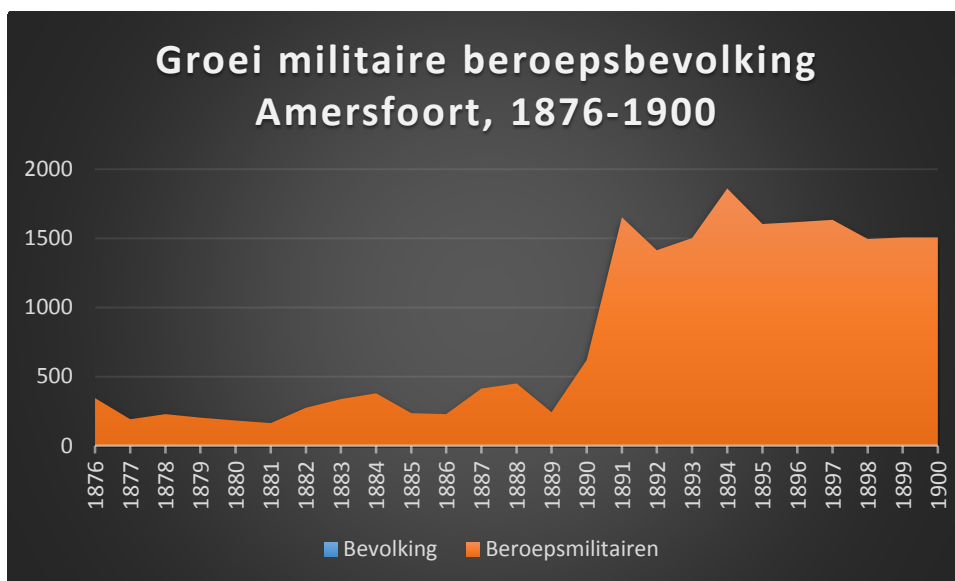
35 Brusse, *Welvaart en economische structuur in Amersfoort*, 21.

36 Bron: *Verslag van den toestand der gemeente Amersfoort*. Jaarverslagen 1875-1900. Archief Eemland, Amersfoort, 0002.01, inventarisnummer 197-202 t/m 197-206. Hierna te noemen: Gemeenteverslagen Amersfoort.

37 Brusse, *Welvaart en economische structuur in Amersfoort*, 40-41.

Figuur 1: De bevolkingsgroei van 1876 tot 1900. Duidelijk is te zien dat het aandeel beroepsmilitairen in het totaal aantal inwoners vanaf 1890 fors toenam. Het gaat om militairen die in Amersfoort stonden ingeschreven, meestal officieren en onderofficieren die niet in de kazernes woonden. Dienstplichtigen werden niet bij de gemeente geregistreerd.³⁸

Figuur 2: De groei van de militaire (beroeps)bevolking tussen 1876 tot 1900. De pieken vanaf 1889 illustreren het gereedkomen van nieuwe kazernes.³⁹ Zie ook bijlage I.

38 Gemeenteverslagen 1875-1900.

39 Ibidem.

Was het migratiesaldo tussen 1850 en 1880 een aanwijzing dat het economisch slecht ging (in 11 van de 30 jaar meer emigratie dan immigratie), dan was de bij tijd en wijle zelfs spectaculaire toename van immigranten (met zo nu en dan een zeer groot vestigingsoverschot) in de jaren daarna een indicator voor verbetering. Die toename was voor een belangrijk deel te danken aan de komst van een groot contingent militairen.⁴⁰

1.4 Spoorwegen

Het waren echter de spoorwegen die zorgden voor een eerste kentering in Amersfoorts tannende economie. Aanleg en exploitatie leverden de stad nieuwe werkgelegenheid en gaven de metaalnijverheid een impuls.⁴¹ De eerste lijn, Utrecht-Zwolle via Amersfoort van de Nederlandsche Centraal Spoorweg Maatschappij (NCSM), werd in 1863 geopend. In 1874 volgde met de Oosterspoorweg de rechtstreekse verbinding met Amsterdam (in 1876 doorgetrokken tot Apeldoorn en Rhenen), verzorgd door Hollandse IJzeren Spoorweg Maatschappij (HIJSM). In 1886 kwam de lijn naar Kesteren (feitelijk de verbinding Amsterdam-Amersfoort-Nijmegen-Keulen) gereed. Amersfoort groeide eind 19^e eeuw uit tot een belangrijk knooppunt in het centrum van het land, met drie stations en spoorlijnen in vijf richtingen.⁴²

1.5 Garnizoen

Amersfoort was geen vestingstad en had nooit een vast garnizoen gehad. In de jaren '60 bracht de regering daar verandering in door Amersfoort aan te wijzen als garnizoensstad. De voor snelle mobilisatie cruciale ligging aan meerdere spoorlijnen en de beschikbaarheid van grote oefenterreinen, ook geschikt voor andere garnizoenen die deze ruimte ontbeerden, heeft ongetwijfeld meegespeeld. Het voornemen kreeg handen en voeten met de uitvoering van de Vestingwet van 1874, waarin voor Amersfoort een militaire hoofdrol was weggelegd als gevolg van de focus van de landsverdediging op de Nieuwe Hollandse Waterlinie, met de Grebbelinie als voorpost. Voor de 'strategie van gewapende neutraliteit' werd veel geld uitgetrokken: een groter en sterker leger op cruciale plaatsen, dat bovendien veel sneller dan voorheen was te mobiliseren.⁴³ Niet verwonderlijk, want de totstandkoming van de Duitse eenheid in

40 Brusse, *Bruit van d'Eem*, 381.

41 Halbertsma, *Zeven eeuwen Amersfoort*, 84.

42 Veenendaal, *Spoorwegen in Nederland van 1834 tot nu*, 220-221.

43 W. Bevaart, 'Franse en Duitse dreiging 1815-1949', in: J. Bruijn en C. Wels ed., *Met Man en Macht. De militaire geschiedenis van Nederland 1550-2000* (Amsterdam 2003) 309-310.

1871 betekende, dat Nederland voortaan rekening had te houden met het politieke en militaire spanningsveld tussen Duitsland, Frankrijk en Groot-Brittannië.⁴⁴

Die nieuwe rol als garnizoensstad was in Amersfoort goed merkbaar. Het Departement van Oorlog kocht een 100 hectare groot exercitieterrein van de gemeente, liet in 1877 een militair hospitaal bouwen en in 1892 uitbreiden, besteedde in 1881 de bouw van een kazerne (hoofgebouw en vijf paviljoens met ruimte voor 800 man) aan voor legering van de regimenten van de bereden wapens (rijdende artillerie en cavalerie), concentreerde de rij- en hoefsmidopleidingen in Amersfoort en liet tussen 1889 en 1892 een complex van vier grote kazernes voor de infanterie bouwen, met hoofdgebouwen, gebouwen voor manschappen, stallen, magazijnen, keukens, verpleeggebouw, badhuis, buitenprivaten, een stormbaan en een exercitieterrein.

Ook het nabij Amersfoort gelegen kamp Zeist, dat diende als basis voor de uitgestrekte oefenterreinen van de Leusderheide, kreeg vaste voorzieningen en opslagplaatsen. 's Zomers werd daar elk jaar gedurende zeven weken geoefend door bijna 5000 militairen.⁴⁵ Bij het militaire kamp Milligen (bij Apeldoorn) werd in 1886 een zogenoemd 'remontedepot' ingericht. Hier werden door het Departement van Oorlog aangekochte jonge paarden getraind tot legerpaarden, waarna ze naar Amersfoort (cavalerie) of naar Tilburg (artillerie) gingen.

In het leger dienden beroepsmilitairen ('staande armee'), vrijwilligers en dienstplichtigen (miliciens). De dienstplicht, inclusief herhalingsoefeningen, duurde in totaal 5 jaar en de opkomst in het eerste jaar kon variëren van een paar weken tot 14 maanden. Welgestelde, goedgekeurde dienstplichtigen konden zich laten vervangen door te ruilen met iemand die was uitgeloot. Of ze huurden een vervanger voor 400 tot 600 gulden ('remplaçantensysteem', afgeschaft in 1898). Dat laatste gebeurde vaak, waardoor vrijwel uitsluitend de allerarmsten als dienstplichtig soldaat dienden.⁴⁶ Regelmatig adverteerden gespecialiseerde bureaus ('militieverzekeraars'), die zich richtten op het bemiddelen van remplaçanten, in de kranten van die tijd.

44 Bevaart, *Met Man en Macht*, 313.

45 L. Volkers, *Geheim landschap. 200 jaar militairen op de Heuvelrug* (Utrecht 2006) 65.

46 Bevaart, *Met Man en Macht*, 288.

Hoofdstuk 2. Aanbestedingen: opzet van het onderzoek

Amersfoort industrialiseerde niet, maar plukte wel vruchten van nationale en internationale economische ontwikkelingen. Dat is in lijn met wat J. Mokyr daarover zegt in 'Accounting for the Industrial Revolution': de wereldwijde impact van de Industriële Revolutie gaat veel dieper, met het vermogen om de levensstandaard te verhogen in een breed scala van samenlevingen.⁴⁷ Amersfoort past, als stad die in de 19^e eeuw de-industrialiseerde, in sociaaleconomisch en demografisch opzicht goed in de classificatie die Y. Segers hanteert voor zijn onderzoek naar de levensstandaard in Vlaamse steden. Antwerpen, Brugge en Brussel hadden ook te maken met een tanende traditionele textielindustrie, waar niet-industriële alternatieven voor in de plaats kwamen.⁴⁸ De welvaart in Amersfoort nam ook zonder fabrieken en machines na 1870 langzaam toe, mede onder invloed van overal stijgende koopkracht door prijsdalingen en groei van de werkgelegenheid. Dat laatste was volgens Brusse wat Amersfoort betreft vooral te danken aan groei van de spoorwegen en uitbreiding van het garnizoen, waarmee de stad een flinke 'beschutte sector' kreeg, die slechts beperkt beïnvloed werd door conjunctuurbewegingen.⁴⁹

Maar op welke wijze en in welke mate profiteerden Amersfoortse van (de uitbreiding van) het garnizoen? Om die vraag te kunnen beantwoorden, heb ik voor mijn onderzoek een bestand samengesteld van 322 aanbestedingen van het Departement van Oorlog en lagere militaire autoriteiten (bijvoorbeeld de Garnizoensvoedingscommissie) met betrekking tot het garnizoen Amersfoort en berichtgeving daarover in lokale, regionale en landelijke kranten (bijlage 4). Dat bestand heb ik met de zoektermen 'aanbesteding', 'Amersfoort', 'garnizoen' en 'kazerne' (afzonderlijk en in diverse combinaties) online gefilterd uit advertenties en berichten in meer dan 3800 kranten uit de periode 1875-1900. Niet eerder zijn, voor zover ik kon nagaan, aanbestedingen, berichten daarover en een analyse daarvan gebruikt om in beeld te brengen wat er gedurende die periode aan opdrachten werd verstrekt ten behoeve van het garnizoen Amersfoort en welke ondernemers daarvan profiteerden.

47 J. Mokyr, *Accounting for the Industrial Revolution* (2001) 40.

48 Y. Segers, 'Oysters and rye bread: Polarising living standards in Flanders, 1800-1860', in: *European Review of Economic History*, 5, 301-336 (Cambridge 2001) 204.

49 Brusse, *Bruit van d'Eem*, 407.

2.1 Aanbestedingen

Aanbestedingen waren ook in de 19^e eeuw al vaste procedures voor gunningen van overheidsopdrachten voor werken, leveringen en diensten. Openbaar aanbesteden werd voor de Rijksoverheid verplicht gesteld bij Koninklijk Besluit van 14 januari 1815. Het ging om 'alle aannemingen van werken en leverancien ten behoeve van den lande, meerder dan vijf honderd guldens'. De overheid wilde met het aanbestedingsbeleid concurrentie tussen de bedrijven stimuleren, geïnteresseerde partijen een gelijke kans bieden om de opdracht te verkrijgen en uiteraard ook een zo laag mogelijke prijs realiseren. In de loop van de 19^e eeuw werd aanbesteden ook verplicht voor provincies en gemeenten.⁵⁰ Via aanbestedingen, die via de Nederlandse Staatscourant en/of dagbladen openbaar werden gemaakt, liet de opdrachtgever weten dat hij onder bepaalde voorwaarden⁵¹ een opdracht wilde laten uitvoeren en vroeg hij ondernemers om een offerte in te dienen.

Wie kranten uit het laatste kwart van de 19^e eeuw doorbladert, moet haast wel tot de conclusie komen dat overheden zo'n beetje álles aanbesteedden. Van de bouw van het Amsterdams Concertgebouw tot de levering van schoolborden en krijtjes en van de aanleg van spoorlijnen tot het verzorgen van handwerklessen op de school in de gehuchten Stitswerd en Rottum. Vooral met opdrachten van de rijksoverheid was vaak veel geld gemoeid. Op de begroting van het Departement van Oorlog voor 1894 bijvoorbeeld stond een bedrag van 1,15 miljoen gulden (nu bijna 15,3 miljoen euro⁵²) voor aankoop van foerage (hooi, stro en haver) voor de paarden van cavalerie en artillerie.⁵³ De aanbesteding van de bouw van een complex van vier kazernes in Amersfoort werd in 1889 gegund aan de Amsterdamse aannemer W.L. Leibbrandt, die met 830.950 gulden (nu meer dan 10,4 miljoen euro⁵⁴) de laagste inschrijver was.⁵⁵

2.2. Haken en ogen

Aanbestedingen blijken voor mijn onderzoek een waardevolle bron van informatie, maar aan het gebruik ervan kleven ook bezwaren. Zo zeggen ze weinig tot niets over levering van producten als koffie, thee, eieren, melk, groenten en verduurzaamde levensmiddelen, die wel

50 H. Hartman, *Bestuur en administratie der Gemeenten in Nederland*, Volume 1 (Den Haag 1868) 2.

51 Bestek, beschrijving van uit te voeren werkzaamheden, te leveren goederen of diensten met onder meer administratieve, juridische en technische bepalingen, materialen, uitvoeringsvoorwaarden en opleveringstermijn.

52 www.iisg.nl

53 V. Gendt, 'Aanbestedingen bij het Ministerie van Oorlog', in: *De Economist 1884*, Volume 33, Issue 1, 334.

54 www.iisg.nl

55 Nieuws van den Dag 23 mei 1889, 2.

degelijk op het menu van de soldaten stonden. Mogelijk werden die producten centraal ingekocht, maar het is waarschijnlijker dat ze werden geleverd door ondernemers met wie het Departement van Oorlog of de afzonderlijke garnizoenen langlopende contracten hadden afgesloten. Dat was in garnizoensstad Amersfoort tegen het einde van de 19^e eeuw bijvoorbeeld het geval voor de levering van brood⁵⁶ en voor het wassen van beddengoed en militaire kleding.⁵⁷

Een tweede bezwaar is, dat mijn inventarisatie in belangrijke mate is gebaseerd op aanbestedingen en gunningen waarover lokale kranten publiceerden. Deze kranten zullen vast minder geneigd zijn geweest om te publiceren over gunningen, waarbij Amersfoortse ondernemers de boot misten. Weliswaar heb ik in ruime mate gebruik kunnen maken van berichten, waarin andere dan Amersfoortse ondernemers de gunning in de wacht sleepten, maar ik houd toch rekening met een mogelijke 'oververtegenwoordiging' van Amersfoortse gunningen in mijn 322 aanbestedingen. Ik kom hier in hoofdstuk 3 nog op terug.

Een derde bezwaar is, dat kranten lang niet altijd berichtten over de afloop (gunning) van aanbestedingen. Figuur 1 laat zien, dat 51% van de 322 gevonden aanbestedingen terecht kwam bij Amersfoortse ondernemers en 13% bij ondernemers van elders. Van 36% is dus niet bekend aan wie de opdracht gegund werd. Omdat het veelal gaat om opdrachten die in andere gevallen wél bij Amersfoorters terecht kwamen veronderstel ik, dat zich in deze categorie 'onbekend' zeker ook nog Amersfoortse ondernemers bevinden.

Het belangrijkste bezwaar is echter, dat vaak onduidelijk blijft hoeveel geld er met de aanbestedingen was gemoeid. De jaarlijkse verslagen van de gemeente Amersfoort en de daarin opgenomen verslagen van de Kamer van Koophandel waren over het algemeen optimistisch van toon, maar cijfers over omzetten en winsten werden niet gepubliceerd.⁵⁸ Weliswaar zijn kilo-, hectoliter- of stuksprizen van te leveren producten in de meeste gevallen bekend, maar dat geldt niet voor de omvang van die leveringen. De firma J. Meijer bijvoorbeeld voorzag het garnizoen tussen 1 november 1891 en 15 juni 1892 van aardappelen voor fl. 3,68 per hectoliter van 68 kilo. Maar hóeveel Meijer leverde blijft onbekend, laat staan dat duidelijk wordt wat hij er mee verdiende.

Ten slotte kleven er ook aan de door mij gekozen manier van zoeken enige bezwaren. Uit een ter controle uitgevoerde steekproef blijkt, dat het full-text doorzoeken van digitale kranten

56 Machinale Stoom-Broodfabriek Meursing, zie bijlage 4.

57 Machinale wasserij Spielberg, zie bijlage 4.

58 Brusse, *Welvaart en economische structuur in Amersfoort*, 62.

met behulp van optische tekenherkenning (OCR)⁵⁹ niet voor volledig betrouwbaar is. Het zoekstelsel bleek namelijk resultaten over het hoofd te zien. Dit kan alleen worden onderzocht door alle kranten uit de periode 1875-1900 fysiek te doorzoeken. Zo'n omvattend onderzoek is naar mijn mening alleszins de moeite waard, maar overstijgt de reikwijdte van deze BA-scriptie.

59 Optical Character Recognition

Hoofdstuk 3. Resultaten en analyse

3.1 Reconstructie

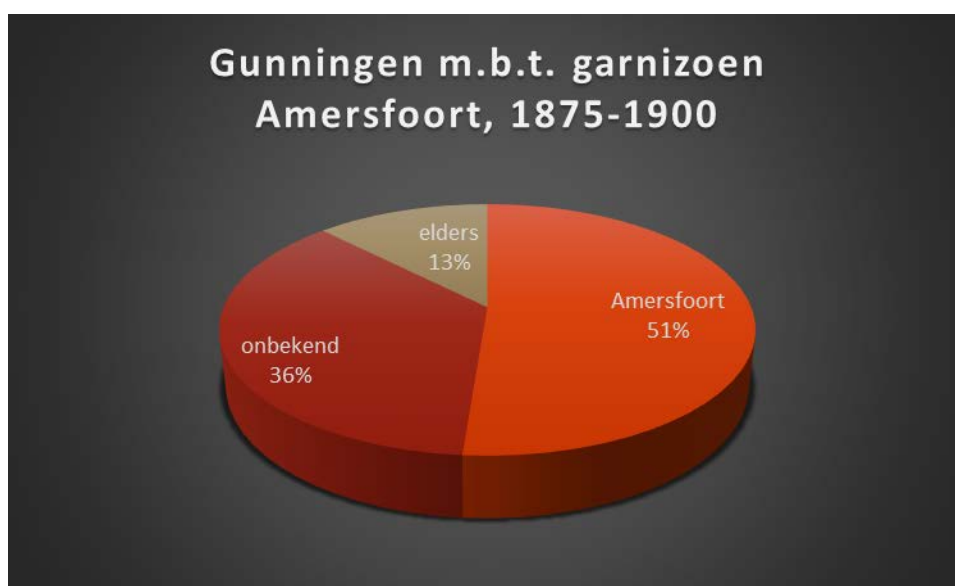
Voordat ik inga op de op de voor de Amersfoortse sectoren handel, bouw en dienstverlening relevante aanbestedingen ten behoeve van het garnizoen, presenteer ik hieronder eerst een reconstructie van het totaal aan aanbestedingen, dat in de periode 1875-1900 door of namens het Departement van Oorlog moet zijn gedaan. Op basis van mijn 322 geïnventariseerde aanbestedingen en/of de berichtgeving daarover in kranten, is zo'n reconstructie mogelijk door uit mijn bestand de categorieën 'structureel jaarlijkse' en 'structureel halfjaarlijkse' aanbestedingen/gunningen af te leiden. De categorie 'incidenteel' laat ik in de reconstructie buiten beschouwing. Het is voldoende om te constateren dat er elk jaar ook meerdere aanbestedingen van incidentele leveringen, werken of diensten waren.

De reconstructie laat zien, dat er ten behoeve van het garnizoen Amersfoort en de veelvuldig vanuit Amersfoort verzorgde legerkampen Zeist, Milligen en Oldebroek en de Veeartsenijschool in Utrecht jaarlijks zo'n 25 aanbestedingen van goederen, werken of diensten moeten zijn geweest en zeven halfjaarlijkse (twee keer per jaar, dus 14 aanbestedingen). Dat zijn 39 aanbestedingen per jaar, in totaal 975 in de 25 jaar tussen 1875-1900. Dat is bijna drie keer zo veel als de door mij gevonden 322 aanbestedingen. Ik kom hier later nog op terug.

Jaarlijks terugkerende aanbestedingen waren onder meer het onderhoud van kazernes, stallen, magazijnen en opslagplaatsen, onderhoud van werken in de Grebbe- en Neder-Betuwe-linie, levering van brandstoffen, wassen van nachtlegers (beddengoed) en militaire kleding, levering van ligstro voor de kazernebewoners, levering van remontepaarden, levering van brood, vlees, vet, spek, hooi, stro en haver en ligstro voor het garnizoen en voor de 's zomers in Kamp Zeist oefenende soldaten, foerage voor de troepen te paard van het garnizoen en voor de veeartsenijschool in Utrecht, levensmiddelen en brandstoffen voor het Militair Hospitaal, weiden van paarden van cavalerie en artillerie, ruimen van privaatmest en afvoeren van dode paarden. Halfjaarlijkse aanbestedingen betroffen onder meer de levering van aardappelen, van vlees, vet en spek, tufstrooisel, zout en levensmiddelen voor het militair hospitaal. Overige leveringen, diensten en werken zijn incidenteel en tel ik dus niet mee in mijn reconstructie. Het gaat hier onder meer om de bouw van een militair hospitaal en van vijf kazernes, de inrichting van een hulpkazerne, verf- en stukadoorswerk, militaire woningbouw, onderhoud van wandelplaatsen bij het hospitaal, uitbreiding van de officierensociëteit 'Amecitia', verbetering van het exercitieterrein en aanleg van wegen.

3.2 Gunningen

Van de 322 gevonden aanbestedingen met betrekking tot het garnizoen Amersfoort werden er tussen 1875 en 1900 zeker 165 (51%) gegund aan Amersfoortse ondernemers (zie figuur 3). Veertig aanbestedingen (13%) kwamen terecht bij ondernemers van elders en van 117 aanbestedingen (36%) is de gunning onbekend. Zoals al opgemerkt is het waarschijnlijk, dat zich ook in deze groep nog Amersfoortse ondernemers bevinden. Ik concludeer dan ook, dat zeker meer dan de helft van de aanbestedingen ten behoeve van het garnizoen Amersfoort gegund werd aan Amersfoortse ondernemers.

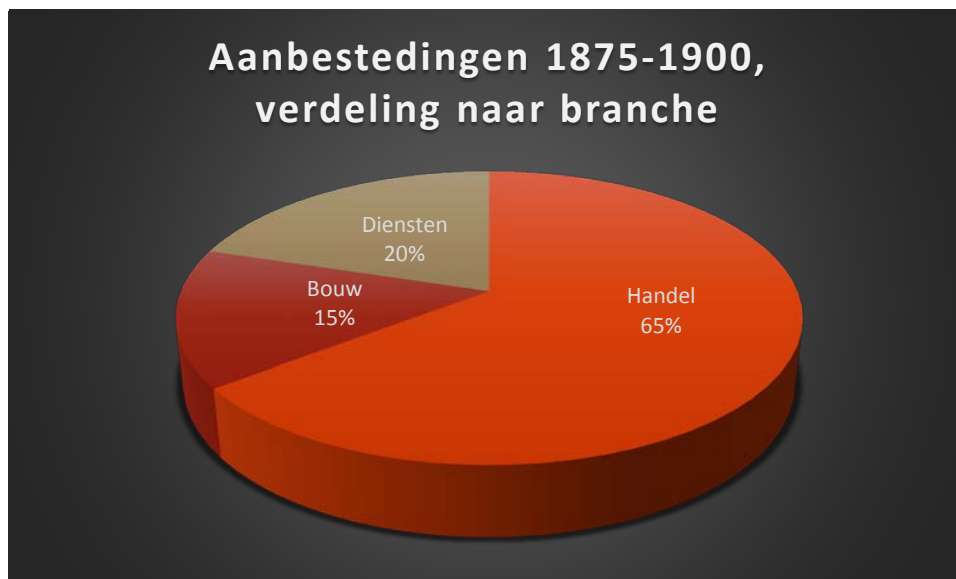

Figuur 3: verdeling van 322 gunningen. Meer dan de helft van de opdrachten kwam bij Amersfoortse ondernemers terecht. Ook in de categorie 'onbekend' zullen nog ondernemers uit Amersfoort zitten.

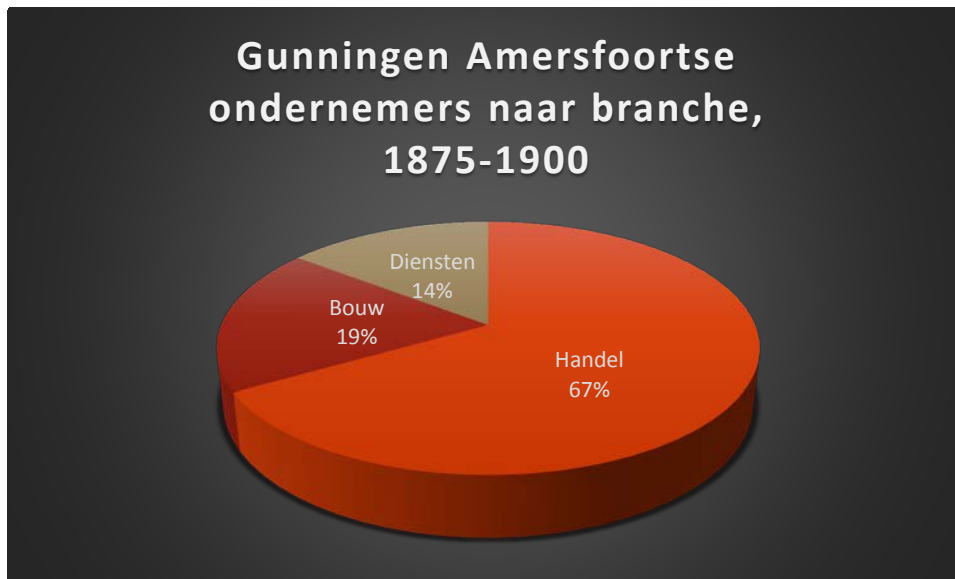
Op basis van de aan het begin van dit hoofdstuk gepresenteerde reconstructie (optelsom van wat er jaarlijks of halfjaarlijks vrijwel zeker moet zijn aanbesteed) kan het totaal aantal structurele aanbestedingen ten behoeve van het garnizoen Amersfoort wel 975 zijn geweest in de periode 1875-1900. Gezien de 165 gunningen die (volgens mijn analyse van 322 aanbestedingen) zeker bij Amersfoortse ondernemers terecht kwamen, zou ik de conclusie kunnen trekken, dat het aantal gunningen aan Amersfoortse ondernemers tussen 1875 en 1900 mogelijk drie keer zo groot was. Dat is echter gevaarlijk, omdat mijn inventarisatie vooral aanbestedingen/gunningen betreft waarover (vooral) lokale kranten publiceerden. Zij zullen ongetwijfeld minder hebben gepubliceerd over gunningen waarbij Amersfoortse ondernemers aan het kort-

ste eind trokken. Ik heb deze mogelijke 'oververtegenwoordiging' van Amersfoortse gunningen in mijn 322 aanbestedingen in hoofdstuk 2 al even aangestipt. Wel is naar mijn mening de conclusie gerechtvaardigd, dat het werkelijke aantal gunningen dat bij Amersfoortse ondernemers terecht kwam, aanzienlijk groter moet zijn geweest dan de 165 uit mijn inventarisatie.

De 322 aanbestedingen zijn als volgt verdeeld: 65% (208) betreft de sector handel, 20% (65) de sector diensten en 15% (49) de sector bouw (figuur 4). De 165 Amersfoortse gunningen wijken af van dat beeld (zie figuur 5): de Amersfoortse handel en bouw scoren relatief hoger dan de verdeling uit figuur 4. Maar liefst 67% van de 165 gunningen aan Amersfoortse ondernemers betreft de levering van onder meer aardappelen, brood, vlees, vet, spek, hooi, stro en haver voor de paarden en ligstro voor de manschappen. De sector dienstverlening scoorde met 14% relatief lager dan de 20% uit de totaalverdeling in figuur 4. Hier ging het bijvoorbeeld om wassen, schoonmaken en weiden van paarden. De Amersfoortse bouw had een aandeel van 19% in totaal aantal gunningen. Het ging hierbij, op de bouw van het Militair Hospitaal na, overigens nooit om grote werken, maar vooral om onderhoud.

Figuur 4: verdeling naar branche van de 322 geïnventariseerde aanbestedingen. Zie figuur 5 voor een vergelijking tussen deze verdeling en de verdeling over de drie sectoren bij de gunningen.

Figuur 5: verdeling van 165 gunningen aan Amersfoortse ondernemers. Een vergelijking met figuur 4 Laat de percentuele verschillen zien tussen het totaal aantal gevonden aanbestedingen en de feitelijke gunningen aan Amersfoortse ondernemers.

Ik concludeer, dat de Amersfoortse handel het meest profiteerde van opdrachten ten behoeve van het garnizoen. Die sector groeide vooral tussen 1850 en 1890 hard, mede als gevolg van de bevolkingsgroei en de toename van het aantal militairen in de stad.⁶⁰ Na 1895 telde de stad een groot aantal groothandelaren met een inkomen van meer dan 10.000 gulden.⁶¹ Hieronder ga ik nader in op de aard en zo mogelijk de omvang van de gunningen. In bijlage III geef ik een overzicht van de 20 ondernemers, die drie of meer keren voorkomen in de berichtgeving over gunningen. Ik geeft de aantallen, de aard van de gunning, de periode, de branche en eventuele bijzonderheden. Hieronder licht ik, per branche, de meest in het oog springende bevindingen nader toe en voorzie ze van commentaar.

3.3 Handel

De Amersfoortse handel mag dan financieel het meest geprofiteerd hebben van het garnizoen en als gevolg daarvan ook fors zijn gegroeid, maar dat voor de werkgelegenheid leverde dit relatief weinig op. Leveranties van foerage, brood, vlees en andere levensmiddelen zijn nu eenmaal weinig arbeidsintensief. Er zijn wat dat betreft twee uitzonderingen: foeragehandel Gerritsen en broodfabriek Meursing. De in 1845 opgerichte firma H. Gerritsen sleepte in de

⁶⁰ P. Brusse, *Amersfoort 1850-1930*, 59.

⁶¹ *Ibidem*, 127.

periode 1875-1900 minstens 32 keer een opdracht in de wacht voor de levering van foerage voor de paarden en ligstro voor de manschappen. De leveringen betreffen niet alleen het garnizoen in Amersfoort, maar ook Kamp Zeist, de Rijksveeartsenijschool in Utrecht en –incidenteel– de kampen Milligen, Oldebroek en het garnizoen Deventer. Blijkens advertenties in lokale kranten had hij begin jaren '80 concurrentie van de Amersfoortse firma J. van Zanten, die zich aanpreef als foerageleverancier van het garnizoen, maar in de aanbestedingen komt de naam van dat bedrijf niet voor.

Gerritsen is groot geworden door de leveringen in opdracht van het Departement van Oorlog. Dat begon met hooi en stro, maar vanaf de jaren '50 leverde de onderneming ook haver en graan. Gerritsen beschikte op meerde plaatsen in en rond de binnenstad over hooibergen, pakhuizen en magazijnen. Het bedrijf had voor opslag, distributie en levering ten minste 15 werknemers in dienst.⁶²

Aardappelhandel J. Meijer won in totaal 19 aanbestedingen in de periode 1885-1899. Hij leverde, op één keer Vesting Naarden na, uitsluitend aan het garnizoen Amersfoort en het Militair Hospitaal. Voor het laden, transporteren en lossen van de aardappelen zal Meijer een aantal mensen in dienst hebben gehad, maar hoe veel is niet bekend. Ook B. van Dijkhuizen leverde aardappelen aan het garnizoen, naast brandstoffen. Hij kreeg in totaal zeven opdrachten in de periode 1882-1886. Daarna komt zijn naam niet meer voor. Mogelijk heeft de hierboven genoemde Meijer de leveringen overgenomen. Tussen 1888 en 1890 leverde ook H. Azijnman drie keer aardappelen aan het garnizoen, daarna wordt zijn naam alleen nog genoemd als leverancier van zout (drie keer tussen 1893 en 1897).

De levering van vlees, vet en spek voor Amersfoort en incidenteel het Kamp Zeist werd gegund aan vleeshouwer H. van Beek (zeven keer in de periode 1875-1890), maar ook aan de slagers D. van Gelder (zes keer tussen 1880 en 1890), de gebroeders B. en A. van Gelder (zes keer tussen 1889 en 1894) en de weduwe A. van Gelder (drie keer in 1880). Onbekend is of het hier om één slagersbedrijf gaat of om verschillende vleeshouwers met dezelfde achternaam.

Een bedrijf dat, net als foeragehandel Gerritsen, sterk profiteerde van het garnizoen, was de stoom-broodfabriek Meursing. Hij leverde al in 1884 brood aan de kazernes en sloot in 1890 een langlopend contract voor broodlevering met het Departement van Oorlog. De overheid

62 z.n., 1845-1947. 100 jaar firma H. Gerritsen – Amersfoort (Amersfoort 1947) 1-10.

stopte, net als in veel andere garnizoensplaatsen, omstreeks die tijd met eigen garnizoensbakkerijen. Deels had dat te maken met capaciteit: de militaire bakkerij in Amersfoort kon, “bij onverpoosden arbeid” (dag en nacht doorwerkend) in 24 uur 1200 broden afleveren.⁶³ De Amersfoortse stoom-broodfabriek van Meursing overtrof dat aantal moeiteloos. Meursing was een voor Amersfoortse begrippen groot bedrijf met tientallen werknemers, onder wie (vooral ‘s nachts) vrouwen en kinderen. De Amsterdamse zakenman en miljonair Wicher Meursing koos voor Amersfoort vanwege de aanwezigheid van voldoende willige arbeidskrachten en het tamelijk bescheiden loonpeil. Hier gold het gezegde ‘de een zijn dood is de ander zijn brood’, want Meursing kocht voor zijn bakkerij de voormalige stoomweverij van de failliete firma Bonnike.⁶⁴ Het ging de onderneming voor de wind, mede dankzij de contractuele leveringen aan het garnizoen in de laatste decennia van de 19^e eeuw.⁶⁵

3.4 Bouw

Voor wat betreft werkgelegenheid, waar in Amersfoort tussen 1875 en 1900 grote behoefte aan was, zijn bouwondernemers interessanter dan handelaars. Bouw en onderhoud boden zowel geschoolde arbeiders als ongeschoolde krachten werk. A. Knotter noemt in ‘Economische transformatie en stedelijke arbeidsmarkt, Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw’ het overaanbod van arbeid het centrale probleem, niet zo zeer door een absoluut gebrek aan werk, maar vooral door gebrek aan fulltime werk. De vraag naar arbeid was zo onregelmatig over het jaar gespreid, dat er voor grote groepen, vooral losse ongeschoolde arbeiders, kortere of langere periodes van werkloosheid waren. Er bestond bovendien een tweedeling tussen werklieden met een vaste baan en een fluctuerende groep losse arbeiders.⁶⁶

Op werk in de bouw kwamen veel trekarbeiders af van buiten de stad.⁶⁷ Dat blijkt ook uit een onderzoek van P. Scholliers naar loonontwikkeling, conjunctuur en arbeidsverhoudingen in het bouwvak in Brussel en Parijs (1855-1940). De gunstige bouwconjunctuur trok volgens hem een massa ongeschoolde arbeiders aan van buiten de agglomeratie en van andere nijverheden.⁶⁸ Dat lijkt ook voor Amersfoort op te gaan. Zo’n 40% van de arbeiders in de bouw

63 Handelsblad, 26 mei 1881, 3.

64 G. Boekenoogen, ‘Het ontstaan van de Amersfoortsche broodfabriek W.H. Meursing’, in: *Kroniek. Tijdschrift Historisch Amersfoort*, jrg. 8, nr. 4 (dec. 2006) 10-12.

65 G. Boekenoogen, ‘Meursing, de plek’, in: *Kroniek. Tijdschrift Historisch Amersfoort*, jrg. 7, nr. 3 (sept. 2006) 7-8.

66 A. Knotter, *Economische transformatie en stedelijke arbeidsmarkt. Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Zwolle 1991) 575-576.

67 Knotter, *Economische transformatie en stedelijke arbeidsmarkt*, 570.

68 P. Scholliers, ‘Loonontwikkeling, conjunctuur en arbeidsverhoudingen in het bouwvak in Brussel en Parijs, 1855 – 1940’, in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 1990 1-2, 1-47, 23.

werkte niet vast bij een bedrijf, maar werd per project aangetrokken.⁶⁹ Verderop toon ik aan, dat het in Amersfoort lang niet altijd om arbeiders uit eigen stad ging.

De bouwnijverheid was in het laatste kwart van de 19^e eeuw de belangrijkste bedrijfstak in Amersfoort. Er was veel (tijdelijk) werk bij de aanleg van het spoor en bij de bouw van kazernes, nieuwe bedrijven, scholen en woningen en veel blijvende werkgelegenheid in het onderhoud.⁷⁰ In 1889 schreef de Amersfoortsche Courant hoopvol, dat de voorgenomen bouw van de infanteriekazernes veel in stad wonende werklieden geruime tijd werk zal verschaffen. “Men make zich buiten deze gemeente dus geen illusie hier, waar werkkrachten in overvloed zijn, werk te zullen vinden.”⁷¹

De aanbestedingen en daarop volgende gunningen laten zien, dat veel grote bouwwerken aan de neus van Amersfoortse aannemers voorbij gingen. Ze schreven vaak niet eens in, mogelijk omdat de bedrijven daar toch een maatje te klein voor waren. Zo ging de bouw van de kazerne voor de bereden wapens ter waarde van 414.680 gulden (nu bijna 4,4 miljoen euro⁷²) in 1881 naar aannemer W. Kolkert uit Deventer. In 1889 was de Amsterdamse bouwonderne-mer W. Leibbrandt met 830.950 gulden (nu 10,4 miljoen euro⁷³) de laagste inschrijver voor de bouw van het complex van vier infanteriekazernes.

Het lijkt er op, dat die aannemers vooral eigen personeel inzetten bij hun bouwwerken en voor het mindere werk lokaal arbeidskrachten inhuurden. Zo berichtte de Nieuwe Amersfoortsche Courant in 1889 over rellen tijdens de jaarlijkse kermis, waarbij rond 20 bouwvakkers van elders betrokken waren. “Voorals zaterdag- en zondagsavonds heeft politie de handen vol aan de vele steenhouders en metselaars die alhier tijdelijk gevestigd zijn in verband met de bouw van de nieuwe kazerne en veel aan Bacchus offeren.”⁷⁴ En in 1898 schreef de Amersfoortsche Courant: “Onze gemeente herbergt op het oogenblik een groot aantal polderjongens en andere grondwerkers, die sedert eenige dagen een aanvang hebben gemaakt met de aarde- werken ten behoeve van het nieuwe stationsempacement alhier.”⁷⁵ Anderzijds schreef het gemeentebestuur van Amersfoort in zijn verslagen over 1881 en 1882 dat er weer volop werk is voor de handwerksman, “zodat ieder die werken kon geen gebrek behoefde te lijden.”⁷⁶ En in

69 Brusse, *Welvaart en economische structuur in Amersfoort*, 72.

70 Brusse, *Bruit van d'Eem*, 397.

71 Amersfoortsche Courant 2 mei 1889, 2.

72 www.iisg.nl

73 www.iisg.nl

74 Nieuwe Amersfoortsche Courant 30 oktober 1889, 1.

75 Amersfoortsche Courant 2 april 1898, 2.

76 Gemeenteverlagen 1881 en 1882.

juli 1883 werden via een advertentie in de Amersfoortsche Courant bekwame timmerlieden ('geen jongens') gevraagd voor in aanbouw zijnde kazerne.⁷⁷ Weliswaar speelden Amersfoortse aannemers dus kennelijk geen hoofdrol bij de uitvoering van grote militaire bouwprojecten, maar leverden die projecten wel afgeleide opdrachten op en in elk geval werk voor lokale arbeidskrachten.

In het overzicht van gunningen aan Amersfoortse ondernemers valt vooral de naam van aannemer Prins op. Hij haalde tussen 1877 en 1891 zeven keer een opdracht binnen, waaronder de bouw van het Militair Hospitaal in 1877 voor een bedrag van 153.800 gulden (nu ruim 1,5 miljoen euro⁷⁸). Het was, zo werd hierboven al duidelijk, de enige echt grote opdracht die de Amersfoortse bouw in de wacht sleepte. Prins verdiende verder zijn brood met werken in de Grebbe- en Neder-Betuwelinie en met het jaarlijks onderhoud van militaire gebouwen.

Ook aannemer Boks deed veel aan onderhoud, werkte aan de linies en verzorgde het vernieuwen van stalvloeren en dak van de rijloods in Amersfoort. Dat waren overigens wel werken van enige omvang. Hij nam in de periode 1879-1894 vier opdrachten aan. Bouwonderne-mer W. van Achterbergh kreeg tussen 1894 en 1896 ook vier keer een opdracht van het Departement van Oorlog, waaronder de bouw van een kruitmagazijn, de aanleg van een artilleriepark en exercitieterrein en de bouw van een scherm- en gymnastieklokaal in de infanteriekazerne. Opmerkelijk is de naam van G. Wolbers die, ver van Amersfoort, in de jaren 1891, 1892 en 1893 werken voor de marine in Den Helder uitvoerde.

Niet direct ten behoeve van het garnizoen, maar wel in relatie daarmee staan twee opdrachten van de hierboven al besproken foeragehandelaar Gerritsen. Hij liet in 1879 voor 18.700 gulden een nieuw pakhuis bouwen door de Amersfoortse aannemer J. Lensing.⁷⁹ In 1894 volgde de bouw van een tweede pakhuis, door Gerritsen gegund aan zijn stadsgenoot L. Ruitenbergh voor 10.279 gulden.

Het garnizoen bracht in Amersfoort ook aanleg van waterleiding in een stroomversnelling. Het Departement van Oorlog wilde voor de infanteriekazernes graag over voldoende schoon drinkwater beschikken, maar schrok terug van de kosten. De gemeente Amersfoort zag aanvankelijk geen noodzaak: de pompen in de stad waren goed genoeg. Uiteindelijk schreef het

77 Amersfoortsche Courant 14 juli 1883. 1.

78 www.iisg.nl

79 Amersfoortsche Courant 25 februari 1879, 2.

gemeentebestuur toch een concessie uit. De Utrechtse Waterleiding Maatschappij haalde de opdracht binnen, maar veel grondwerk werd door lokale arbeidskrachten uitgevoerd.⁸⁰

Concluderend: Amersfoortse bouwondernemers sleepten aanzienlijk minder gunningen in de wacht dan hun collega's in de sector handel, maar bouw en onderhoud ten behoeve van het Departement van Oorlog leverden naast (soms flink wat) geld ook veel meer werkgelegenheid op dan de handel. Al haalden Amersfoortse aannemers wat de grote, langlopende bouwwerken betreft lang niet het onderste uit de kan, toch leverde wat zij aan opdrachten binnenhaalden over de gehele periode werkgelegenheid op. De uitspraken daarover van het gemeentebestuur en de berichtgeving in dagbladen ondersteunt die conclusie.

3.3 Dienstverlening

Voor de dienstverlening geldt hetzelfde als voor de handel: weinig arbeidsintensief, dus slechts van zeer beperkte invloed op de Amersfoortse werkgelegenheid. Er zijn in het overzicht van gunningen in bijlage 2 geen opmerkelijke opdrachten te vinden. Jaarlijks terugkerende diensten waren bijvoorbeeld het weiden van paarden vanaf het voorjaar (vaak gegund aan boeren uit aan de grens met Amersfoort gelegen dorpjes), het opruimen van privaatmest en het afvoeren van overleden of afgemaakte paarden. Daarnaast komen aanbestedingen voor het wassen van beddengoed en kleding, zowel voor het garnizoen als voor het hospitaal, frequent terug in het overzicht van aanbestedingen. Dat stopte in 1899, toen de machinale wasserij 'Eemzicht' van de Amersfoortse ondernemer B. Spielberg een contract sloot met het Departement van Oorlog. Hij zal ongetwijfeld werkgelegenheid hebben gecreëerd, maar hij maakte militaire wasbazen en particuliere wassers overbodig. Het is niet bekend hoeveel mensen Spielberg in dienst had, maar dat moeten er, alleen al gezien de grootte van zijn bedrijf op foto's, vele tientallen zijn geweest. Spielberg was dagelijks aan de slag voor het garnizoen, want wassen van militaire kleding was belangrijk voor de hygiëne en de gezondheid van de mannen, dus daar zag de militaire leiding streng op toe.⁸¹

80 P. Brusse, 'Economische en sociale ontwikkelingen', in: R. Kemperink en B. Elias ed., *Bruit van d'Eem. Geschiedenis van Amersfoort*, dl.2 (Amersfoort 2009) 570-662, 637.

81 J. Hoffenaar, 'Het dagelijkse leven in de Haagse kazernes', in: *Ons Den Haag Gister en Vandaag*, 2e jaargang 1987 afl. 4 (Zwolle 1987) XI.

Na 1880 groeide in de sector overheid en overige diensten het aantal dienstbodes. Dat heeft ongetwijfeld te maken met het feit, dat zich steeds meer welgestelden in de stad vestigden, onder wie goed verdienende officieren. Zij woonden niet in de kazernes, maar 'op stand' en konden zich een dienstbode of zelfs meer personeel permitteren.⁸²

Mijn conclusie is, dat dienstverlening ten behoeve van het garnizoen (wellicht op wasserij Spielberg na) geen structurele werkgelegenheid heeft gecreëerd. Er gingen, volgens de aanbestedingen en gunningen, ook zeker geen grote bedragen in om. De bijdrage aan de Amersfoortse economie vanuit de sector dienstverlening (m.b.t. het garnizoen) is dus zeer beperkt.

82 Brusse, *Bruit van d'Eem*, 406.

Hoofdstuk 4. Belastingen, detailhandel en horeca

Aanbestedingen zeggen veel, maar lang niet alles over de invloed van het garnizoen op de Amersfoortse economie. Ze vertellen bijvoorbeeld niets over extra gemeentelijke belastinginkomsten en niets over de omzetten van detailhandel en horeca. Toch valt daarover, op basis van primaire en secundaire bronnen, wel het een en ander te zeggen.

4.1 Belastingen

Belasting werd in Amersfoort tot 1895 geheven op basis van de huurwaarde van woningen (hoofdelijke omslag). Een huis met een huurwaarde van 40 gulden of meer per jaar leverde een aanslag op. Zelfstandig wonende militairen werden meteen in de hoogste huurklasse aangeslagen en de groei van het garnizoen betekende ook groei van het aantal zelfstandig wonende officieren en onderofficieren. Dat heeft de gemeente ongetwijfeld meer belastingopbrengsten opgeleverd en dat was hard nodig, want het grootste deel van de bevolking betaalde helemaal geen belasting. In 1894 woonde 58% van de Amersfoorters in een huis met een huurwaarde van minder dan 40 gulden per jaar.⁸³ Bovendien woonden er ook beroepsmilitairen met relatief hoge inkomens op de kazernes.⁸⁴ Toen in 1895 de inkomstenbelasting werd ingevoerd, bleek dat minder dan 50% van de Amersfoorters meer dan 500 gulden per jaar verdiende. Dat percentage week overigens niet af van steden als Alkmaar, Leeuwarden en Groningen.⁸⁵

Er was van militaire zijde overigens veel kritiek op het Amersfoorts belastingbeleid. Uit een ingezonden brief in dagblad de Eembode in 1891 blijkt grote zorg over de verplaatsing van bataljons naar Amersfoort. De stad zou de nieuwe inwoners niet behoorlijk kunnen huisvesten. "Huurprijzen van woningen voor officieren liggen niet beneden de 400 gulden en de stad legt zijn inwoners zeer drukkende belastingen op. Bij een huurprijs van 400 gulden moet men honderden guldens aan belastingen opbrengen en zelfs onderofficieren moeten daar aan bijdragen."⁸⁶

83 Brusse, *Welvaart en economische structuur in Amersfoort*, 115.

84 Brusse, *Bruit van d'Eem*, 413-416.

85 Ibidem, 415.

86 Eembode, 17 januari 1891, 2.

De bijdragen van hogere militairen en handelaars (vooral dankzij de mede door het garnizoen florerende groothandel) aan de gemeentelijke belastinginkomsten zijn overigens onmiskenbaar. In 1895 kwam inkomstenbelasting vooral uit de sectoren overheid (52% van de werknemers betaalde), metaal (vooral dankzij spoorwegen, 42%) en handel (33%).⁸⁷ Belastingbetalers in de sector overheid vormden dat jaar een kwart van het totaal aantal Amersfoortse belastingbetalers.⁸⁸

4.2 Middenstand en horeca

In de bedrijfstak voeding waren de inkomens in Amersfoort tegen het einde van de 19^e eeuw tamelijk hoog, dus kennelijk kon een groot aantal bakkers, slaggers en andere middenstanders redelijk rondkomen.⁸⁹ In een ingezonden brief in Amersfoortsche Courant (1891) schrijft een officier, dat er alleen aan kruidenierswaren per militair gezin zo'n 10 gulden per dag omgaat. "In de wijken voor gehuwde militairen komen dagelijks twee melkboeren, drie bakkers, drie slaggers en twee kruideniers."⁹⁰

Dienstplichtigen hadden veel minder te besteden dan de goedverdienende officieren en onderofficieren. 's Avonds en zondags vanaf 12 uur waren ze vrij en konden dan een biertje drinken, in de kazerne of daarbuiten. Kroegen waren er in Amersfoort te over, eind 19^e eeuw. Er was kennelijk geld te verdienen. De stad telde maar liefst 57 tappers, 12 tapsters en 34 koffiehuizen, restaurants en logementen met illustere namen als 'In Vrijheid' (goedkope drank door lagere accijns), 'De Lamme Goetsack', 'De Grote Slok', 'Even of Oneven' en 'De Laatste Stuiver'. In totaal telde de stad 193 horecagelegenheden, bijna allemaal in de binnenstad. Ter vergelijking: rond 1968, toen de glorie van Amersfoort als garnizoensstad aan het verbleken was, waren dat er nog maar 62.⁹¹ Aan de Leusderweg, dicht bij de kazernes, zaten zogenoemde 'stille cafeetjes', zoals in het huis van Mein Klok, waar het kroegje met een jute wand was afgescheiden van de woonkamer. De binnenstad gingen de soldaten in voor jenever. Bijvoorbeeld naar het café op De Hof, dat na een met Bengaals vuur opgeluisterd feestje van het eskadron ordonnansen tot de grond toe afbrandde.⁹² Het verbruik van gedistilleerd was hoog

87 Brusse, *Welvaart en economische structuur in Amersfoort*, 74.

88 Ibidem, 119.

89 Brusse, *Bruit van d'Eem*, 416.

90 Amersfoortsche Courant, 31 januari 1891, 2.

91 Archief Eemland: *Informatie betreffende Amersfoortse cafés en herbergen*, verzameling in kaartstelsel, plaatsingscode D 1356.

92 Ibidem.

in garnizoenssteden, zo blijkt uit tot 1899 door het ministerie van Binnenlandse Zaken gepubliceerde 'bescheiden betreffende de geldmiddelen'.⁹³

Ook gezien de aandacht die er in bronnen uit de laatste decennia van de 19^e eeuw was voor drankgebruik door dienstplichtigen, moet dat gebruik ondanks de zeer lage soldij toch fors zijn geweest. De commandant van het garnizoen Amersfoort, W. Petit, schreef in zijn 'Gids voor de miliciens' dat de soldaat zich meer dan iemand voor dronkenschap in acht dient te nemen. "Maakt zij in het algemeen den mensch walgelijk en belachelijk, zij schandvlekt de uniform van den soldaat, die aller aandacht trekt, waardoor zijne liederlijke houding niet hem alleen ontsiert, maar allen die met hemde uniform dragen."⁹⁴

Ook in kranten werden aanstaande miliciens en hun ouders, voorafgaande aan elke nieuwe lichterding, gewaarschuwd voor het verdorven soldatenleven, waarin 'gewetenloze houders van kroegen en niet te noemen huizen' proberen de jonge soldaat te lokken.⁹⁵

93 R. van der Bie, *Met jenever als basis. De oudste economisch-geografische indeling van ons land* (1919). Publicatie Centraal Bureau voor de Statistiek (Voorburg 2005).

94 W. Petit en H. Brandt, *Gids voor den Miliciens der Infanterie* (Den Haag 1895) 33.

95 De Standaard, 4 mei 1892, 3.

Conclusies

Industrialisatie wordt nogal eens genoemd als allesbepalende factor voor de grote structurele economische veranderingen en de toenemende welvaart in de tweede helft van de 19e eeuw. Dat gaat voor Amersfoort in elk geval niet op. De economie van de stad ontwikkelde zich op geheel eigen wijze en met een geheel eigen dynamiek, waarbij vanaf midden 19e eeuw drie ontwikkelingen een hoofdrol speelden: de ondergang van de textielnijverheid, de aanleg van spoorwegen en de ontwikkeling tot een van de grootste garnizoenssteden van ons land. Ik stel in antwoord op mijn hoofdvraag vast, dat in de periode 1875 tot 1900 het omvangrijke garnizoen een belangrijke, wellicht zelfs cruciale en in elk geval langdurige invloed heeft gehad op de Amersfoortse economie.

De welvaart nam na 1870 langzaam toe door stijgende koopkracht en door prijsdalingen. Maar ook bedrijvigheid en werkgelegenheid groeiden en dat is vooral te danken aan garnizoenen. Aannames en veronderstellingen daaromtrent heb ik met mijn onderzoek van relevante onderbouwing kunnen voorzien aan de hand van mijn analyse van 322 aanbestedingen, waarvan er 165 gegund werden aan Amersfoortse ondernemers. Al is het onmogelijk om die informatie te vertalen in harde omzetcijfers, winsten en banen. Vooral voor de handel brachten de kazernes in de Keistad geld in het laatje. Rond 1895 telde de stad een groot aantal groothandelaren met een jaarinkomen van meer dan 100.000 gulden. Opdrachten vanwege het Departement van Oorlog zorgden ook voor continuïteit, gezien het relatief grote aantal handelaren, dat meerdere jaren achtereen aan het garnizoen leverde. Ook de bouw profiteerde, al was het vooral van onderhoudswerk. Grote militaire bouwprojecten gingen aan de neus van Amersfoortse aannemers voorbij. Maar uit mijn betoog blijkt ook, dat deze door aannemers 'van buiten' uitgevoerde werken lokaal toch werkgelegenheid opleverden. Alleen de sector dienstverlening heeft, qua omzet en qua werkgelegenheid, maar weinig van het garnizoen geprofi-teerd.

Was het garnizoen een levenskwestie voor Amersfoort? Ik meen op grond van mijn onderzoek van wel. De gemeente Grave maakte zich in 1891 terecht grote zorgen over het verdwijnen van het garnizoen en de gevolgen daarvan voor de inkomsten van ondernemers, kleine ne-ringdoenden en de gemeente. Inkomsten, die door Grave destijds werden becijferd op (omge-rekend) bijna 1,2 miljoen euro en voortaan in Amersfoort terecht kwamen. Want behalve handel en bouw profiteerden ook de Amersfoortse middenstand en horeca van het garnizoen. En

met de groei van het aantal goedverdienende officieren en onderofficieren groeide ook de gemeentelijke belastinginkomsten.

Er zijn naar mijn mening geen alternatieve scenario's denkbaar die er, zoals het garnizoen, voor hadden kunnen zorgen dat Amersfoort de ondergang van de textielnijverheid binnen 25 jaar weer goeddeels te boven was en de stilstand, werkloosheid en armoede van medio 19^e eeuw van zich kon afschudden. Het onderwerp verdient zeker nader onderzoek. Interessant is daarin ook de rol van de rijksoverheid, die de economische ontwikkeling van Amersfoort op gang hielp met de aanwijzing tot garnizoensstad. Speelde de overheid vaker zo'n actieve rol in lokale economieën?

Een studie naar de invloed op de Amersfoortse economische ontwikkeling van spoor en garnizoen afzonderlijk, juist omdat beide aspecten nog maar weinig aandacht hebben gehad, kan verrassende nieuwe inzichten opleveren. Het gaat dan om inzichten, die niet alleen iets zeggen over de veerkracht van Amersfoort of die alleen van belang zijn voor de economische geschiedenis van de stad. Nieuwe inzichten kunnen ons ook meer vertellen over de manier, waarop veel andere garnizoenssteden (en andere steden) met een veelbelovende economie de 20^e eeuw zijn binnengestapt.

Tot slot

Ik dank de medewerkers van Archief Eemland in Amersfoort, van het Gemeentearchief Den Haag en van het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH) in Den Haag graag voor hun hulp, hun suggesties en hun bereidheid en moeite om telkens weer de juiste informatie voor mij op te zoeken.

Mijn docent Auke Rijpma dank ik in het bijzonder voor zijn sturing, zijn gedegen feedback en zijn opbouwende kritiek. Maar vooral dank ik hem voor zijn geduld en vermogen om mij weer 'op de rails' te zetten op die momenten, dat er voor mij even geen licht was aan het einde van de tunnel.

Het was veel, het was lang en het was soms ook best pittig. Maar stiekem vind ik het toch heel jammer, dat Onderzoekseminar III nu voorbij is.

Amersfoort, 30 januari 2015,

William ten Brink

Bibliografie

Primaire bronnen

Verslag van den toestand der gemeente Amersfoort. Jaarverslagen gemeente 1875-1900. Archief Eemland, Amersfoort, Stads- c.q gemeentebestuur, 1811-1945, nummer toegang 0002.01, inventarisnummer 197-202 t/m 197-206. Daarin opgenomen:

Verslag omtrent de toestand van Handel en Nijverheid in Amersfoort. 1875-1900.

www.delpher.nl, dagbladen 1875-1900.

Historische kranten op www.archiefeemland.nl, lokale en regionale kranten 1875-1900.

Petit, W. en H. Brandt, *Gids voor den Milicien der Infanterie* (Den Haag 1895).

V. Gendt, *Aanbestedingen bij het Ministerie van Oorlog.* In: *De Economist* 1884, Volume 33, Issue 1, pp 333-354.

Literatuur

Archief Eemland: 'Informatie betreffende Amersfoortse cafés en herbergen', verzameling in kaartstelsel, plaatsingscode D 1356.

Bergh, F. van den, *Soldaten in een stad. Een onderzoek naar de economische en sociale gevolgen voor de stad Nijmegen van de aanwezigheid van het garnizoen gedurende de jaren 1760-1770* (Nijmegen 1983).

Bevaart, W, 'Franse en Duitse dreiging 1815-1949', in: J. Bruijn en C. Wels ed., *Met Man en Macht. De militaire geschiedenis van Nederland 1550-2000* (Amsterdam 2003) 287-312.

Bie, R. van der, *Met jenever als basis. De oudste economisch-geografische indeling van ons land (1919)*. Publicatie Centraal Bureau voor de Statistiek (Voorburg 2005).

Boekenoogen, G., 'Meursing, de plek', in: *Kroniek. Tijdschrift Historisch Amersfoort*, jrg. 7, nr. 3 (sept. 2006) 8-9.

Boekenoogen, G., 'Het ontstaan van de Amersfoortsche broodfabriek W.H. Meursing', in: *Kroniek. Tijdschrift Historisch Amersfoort*, jrg. 8, nr. 4 (dec. 2006) 10-12.

Brusse, P., *Amersfoort 1850-1930. Economische bedrijvigheid en sociale verhoudingen*. (Utrecht 1993).

Brusse, P., *Welvaart en economische structuur in Amersfoort, 1850-1930*. Doctoraalscriptie. (Utrecht 1990).

Brusse, P., 'De 19^e eeuw, inleiding', in: R. Kemperink en B. Elias ed., *Bruit van d'Eem. Geschiedenis van Amersfoort*, dl.1 (Amersfoort 2009) 360-368.

Brusse, P., 'Stad en bevolking', in: R. Kemperink en B. Elias ed., *Bruit van d'Eem. Geschiedenis van Amersfoort*, dl.1 (Amersfoort 2009) 369-381.

Brusse, P., 'Economische en sociale ontwikkelingen', in: R. Kemperink en B. Elias ed., *Bruit van d'Eem. Geschiedenis van Amersfoort*, dl.1 (Amersfoort 2009) 382-420.

Brusse, P., 'Stad en bevolking', in: R. Kemperink en B. Elias ed., *Bruit van d'Eem. Geschiedenis van Amersfoort*, dl.2 (Amersfoort 2009) 556-569.

Brusse, P., 'Economische en sociale ontwikkelingen', in: R. Kemperink en B. Elias ed., *Bruit van d'Eem. Geschiedenis van Amersfoort*, dl.2 (Amersfoort 2009) 570-662.

Halbertsma, H., *Zeven eeuwen Amersfoort* (Amersfoort 1959).

Hartman, H.G., *Bestuur en administratie der Gemeenten in Nederland, Volume 1* (Den Haag 1868).

Hoffenaar, J., 'Het dagelijkse leven in de Haagse kazernes', in: *Ons Den Haag Gister en Vandaag*, 2^e jaargang 1987 afl. 4 (Zwolle 1987).

Knotter, A., *Economische transformatie en stedelijke arbeidsmarkt. Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Zwolle 1991).

Kooij, P., *Groningen 1870-1914. Sociale verandering en economische ontwikkeling in een regionaal centrum* (Groningen 1986).

Lesger, C., *Noord-Hollanders in beweging. Economische ontwikkeling en binnenlandse migratie, ca. 1800-1930*. Working paper Centrum Geschiedenis van Migranten (Amsterdam 2003).

Marchant, C., P. de Laat en H. van Hunsel, *Vreemde soldaten in de stad. De invloed van het garnizoen op stad en bevolking van 's-Hertogenbosch in het midden van de achttiende eeuw* (Den Bosch 2012).

Mokyr, J., *Accounting for the Industrial Revolution* (2001).

Ringoir, H., *Vredesgarnizoenen van 1715 tot 1795 en 1815 tot 1940*. Bijdragen van de Sectie Militaire Geschiedenis nr. 8 (Den Haag 1980).

Scholliers, P., 'Loonontwikkeling, conjunctuur en arbeidsverhoudingen in het bouwvak in Brussel en Parijs, 1855 – 1940', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 1990 1-2, 1-47.

Schulten, J., 'Gewapende neutraliteit en de Tweede Wereldoorlog 1870-1949', in: J. Bruijn en C. Wels ed., *Met Man en Macht. De militaire geschiedenis van Nederland 1550-2000* (Amsterdam 2003) 313-339.

Segers, Y., 'Oysters and rye bread: Polarising living standards in Flanders, 1800-1860', in: *European Review of Economic History*, 5, 301-336 (Cambridge 2001).

Veenendaal, G., *Spoorwegen in Nederland. Van 1834 tot nu* (Amsterdam 2004).

Volkers, K., *Geheim landschap. 200 jaar militairen op de Heuvelrug* (Utrecht 2006).

z.n., *1845-1947. 100 jaar firma H. Gerritsen – Amersfoort* (Amersfoort 1947).

Bijlage I

Groei bevolking en aandeel militairen, 1875-1900 ⁹⁶

Jaar	burgers	militair
1876	13232	346
1877	13463	191
1878	13558	228
1879	13501	203
1880	13386	183
1881	13515	164
1882	13907	275
1883	14211	337
1884	14474	380
1885	14627	236
1886	14948	230
1887	14803	415
1888	14948	452
1889	15136	244
1890	14929	621
1891	14395	1654
1892	15035	1414
1893	15375	1503
1894	15245	1862
1895	15981	1605
1896	16361	1618
1897	16682	1634
1898	17423	1497
1899	17582	1507
1900	18103	1508

⁹⁶ Gemeenteverslagen 1875-1900.

Bijlage II

Reconstructie aanbestedingen 1875-1900 ⁹⁷

Jaarlijks (structureel)	Halfjaarlijks (structureel)	Eenmalig (incidenteel)
Weiden paarden	Aardappelen	Bouw Mil. Hospitaal (1877)
Remontepaarden	Levensmiddelen Hospitaal	Vernieuwing stalvloeren rij-loods Amersfoort (1879)
Vlees, vet en spek garnizoen	→ Soms ook halfjaarlijks	Bouw hulpkazerne (1879)
Levensmiddelen Kamp Zeist	Ligstro manschappen	Bouw kazernes ('81 en '88)
Vlees, vet en spek Kamp Zeist	Aardappelen Kamp Milligen	Schilder- en stukadoorswerk nieuwe kazernes (82 en '89)
Ligstro Kamp Zeist	Zout garnizoen	Nieuw rasterwerk militaire stallen (1882)
Levensmiddelen Kamp Milligen	Turfstrooisel garnizoen	Glaswerk nieuwe kazerne (1882)
Ligstro Kamp Milligen		Bouw 20 militaire woningen (1882)
Foerage, ligstro, vlees/spek en aardappelen zomerkamp Oldebroek		Verven kazerne (1887)
Foerage paarden garnizoen		Onderhoud kazernes Harderwijk (1894)
Foerage remontedepot Milligen		Bouw kruitmazijn (1895)
Foerage Veeartsenijschool Utrecht		Bouw noodbrug bij kazerne (opdracht gemeente)
Onderhoud militaire gebouwen		Uitbreiding officierssociëteit Amecitia (1891)
Onderhoud werken in Grebbe- en Neder-Betu-welinie		Verbetering terrein exercitieterrein infanteriekazerne (1893)
Brood (eerder tarwe) garnizoen		Werk aan weg naar legerkamp Zeist (1894)
Brood Militair Hospitaal		Werken Nieuwe Hollandse Waterlinie (1894)
Wassen nachtleger t.b.v. garnizoen		Scherms- en gymnastieklokaal kazerne (1899)
Wassen kleding soldaten garnizoen		
Wassen wol en linnen Militair Hospitaal		
Brandstoffen Militair Hospitaal		
Opruimen privaatmest kazernes		
Opruimen gestorven of afgemaakte paarden garnizoen		
Brandstoffen garnizoen		
Onderhoud wandelplaatsen hospitaal		
Schilderwerk kazernes		

⁹⁷ Op basis van 322 geïnventariseerde aanbestedingen, zie bijlage IV.

Bijlage III

Overzicht gunningen Amersfoortse ondernemers ⁹⁸

Ondernemer	Aard gunning	Periode	Aantal	H/B/D ⁹⁹	Bijzonderheden
H. Gerritsen, foerage-handelaar	Ligstro manschappen, foerage (hooi, stro, haver) paarden	1875-1900	32	H	Behalve Amersfoort ook Kamp Zeist, Rijks Veeartsenij-school Utrecht; incidenteel Milligen, kamp Oldebroek, Deventer. Begin jaren '80 kennelijk concurrentie van fa. J. van Zanten met pakhuis in 'Oude Arsenaal' aan de Zuidsingel, die zich in advertenties profileerde als leverancier van foerage aan het garnizoen. Geen info hierover vanuit aanbestedingen
Johannes Meijer, aardappelen	Aardappelen garnizoen en Militair Hospitaal	85 (2x), 86 (2x), 87, 88, 89, 90 (2x), 91 (2x), 94, 95, 96 (2x), 97 (2x), 98, 99	19	H	Altijd Amersfoort, eenmalig Naarden (1899)
G. Prins, aannemer	Bouw hospitaal in 1877, werken Grebben Neder-Betuwelinie en onderhoud militaire gebouwen	77 (2x), 80, 86, 87 (2x), 91	7	B	Militair Hospitaal (raming fl.159.000) gegund voor fl.153.800 Uitbreiding officierensociëteit Amecitia in 1891
B. van Dijkhuizen	Aardappelen en brandstoffen	82, 83 (2x), 84 (2x), 85, 86	7	H	1883: 1x aardappels, 1x kolen, turf, hout 1884: 2x aardappels, 1885 en 1886 aardappels
H.M. van Beek, vleeshouwer	Vlees, spek en vet	75, 80, 82, 83, 88, 89, 90	7	H	Twee keer Kamp Zeist
B.W. Meursing, broodfabriek	Vast contract levering brood garnizoen, vanaf 1890	84, 90, 93, 94, 96, 97	6	H	Verving met fabriek de broodbakkerij garnizoen. Leverde vanaf 1890 mogelijk jaarlijks (contract)
D. van Gelder	Vlees, vet, spek	80, 82, 83, 85, 87, 90	6	H	Onduidelijk blijft, of de vleeshouwers D. van Gelder, gebr. B. en A. van Gelder en wed. A.L. van Gelder tot dezelfde familie of hetzelfde bedrijf behoorden
Gebr. B. en A. van Gelder	Vlees, vet, spek	89, 90, 91, 92, 94	6	H	(zie opmerking bij D. van Gelder)
H. Azijnman	Aardappelen, zout	88, 89, 90, 93, 94, 97	6		1888, 1889 en 1890 aardappelen, 1893, 1894 en 1897 zout
J.H. Boks, aannemer	Vernieuwen werken Grebbelinie, stalvloeren en dak rijloods, onderhoud, rasterwerk maken, werken waterlinie	79, 81, 82, 94	4	B	Over het algemeen werken van enige omvang, zie bedragen in bijlage. Boks leverde ook de tramlijn Veendam op
W. van Achterbergh	Bouw, schilderwerk en onderhoud kazernes	94, 95, 96 (2x)	4	B	Bouw kruitmagazijn, aanleg artilleriepark en exercitieterrein, bouw scherm- en gymnastieklokaal infanteriekazernes
Wed. A.L. van Gelder	Vlees, vet, spek	80 (3x, ook Zeist)	3	H	(zie opmerking bij D. van Gelder)
M. Wolff Mzn.	brandstoffen	82, 83 (2x)	3	H	
B.E. Mater	kruidentierswaren en brandstoffen hospitaal	81, 85, 90 zout garnizoen)	3	H	
wed. M. Kool	Levensmiddelen en zout	87, 89 (zout), 90 (levensmiddelen)	3	H	
J. v.d. Burg	Brandstoffen	87, 89, 90	3	H	
Ph. Smit	Stukadoor- en schilderwerk, onderhoud kazernes	89, 94, 95	3	B	
J. Cohen (steenkool en turf 90, 93, 94)	Brandstoffen	90, 93, 94	3	H	
G. Wolbers	Bouwwerk Marine	91, 92, 93	3	B	
B.W. Speelberg	Machinale wasserij	Contract wassen vanaf 99	-	D	

Slechts 1 of 2 keer gevonden: W. van de Kooij (onderhoud kazernes, stallen, magazijnen en werken linies 82, 86), H.J. Wiedenbrugge (brandstof en kaarsen militaire wachten in gehele rijk, 75, 79), J. Laseur (foerage, 88), Van Baren (aardappels, 83), J.H. van Loo (wassen nachtleger, 82), A. van Binnendijk (aardappelen, 82), J. van Apeldoorn (vlees, brandstof, zout, 82), O. Schuileman (? 82), Piek (zout, rijst, azijn, 75 Kamp Zeist), D. Beunders (weiden paarden, 84), T.G.J. v.d. Maath (witbrood hospitaal, 85, 90), G. Coenen (steenkool en turf hospitaal, 85), W. Otto (wassen linnen hospitaal, 88), Th. Bonte (wegenbouw Zeist 94, brandstof 99), H. Heiligers (onderhoud kazernes etc. 94), Wagenaar (aardappelen 94, 99 en voor Deventer 95), J.R. van 't Hoff (eenjarig onderhoud kazernes Harderwijk 94, verwerk Gouda 97), G. Wassing (voorzieningen aan militaire gebouwen 95), wed. D. Kelder (wassen linnen, 96), J. van Vollenhove (haver 96), J. Breemer ('werken van ondergeschikt belang' Waterlinie 97), H. Putman (brandstoffen 97, 99), wed. Schimmel (turfstrooisel 99 en brandstoffen 99)

98 Op basis van 322 geïnventariseerde aanbestedingen, zie bijlage IV.

99 Handel, bouw of dienstverlening.

Bijlage IV Aanbestedingen in relatie tot garnizoen Amerfoort e.o., 1875-1900

jaar:	datum:	aanbesteding:	bestemd voor	periode:	aannemer uit:	naam:	branche:	nr.:	bron:
1875	5-feb	weiden paarden	A'foort	seizoen	A'foort		D	1	AC
1875	6-feb	remontepaarden, voor A'foort 65 stuks	A'foort				H	2	GE
1875	23-apr	vlees, vet, spek Rijdende Artillerie (RA)	A'foort	jaar			H	3	AC
1875	29-apr	brandstoffen en kaarsen mil. wachten	landelijk	jaar	A'foort	H.J. Wiedenbrugge	H	4	H
1875	18-jun	aardappelen, groente, brandhout, turf RA	A'foort	1/7-31/10			H	5	AC
1875	13-jul	Kamp Zeist, oefening 600 militairen, levensmiddelen en brandhout	Zeist		A'foort	H.M. van Beek (vlees), Plek (zout, rijst azijn)	H	6	AC
1875	5-okt	aardappelen, groente, brandhout, turf RA	A'foort	1/11-30/6			H	7	AC
1876	15-feb	remontepaarden, voor A'foort 50 stuks	A'foort				H	8	GE
1876	14-apr	vlees, vet, spek RA	A'foort	1/2 of 1 jir.			H	9	AC
1876	19-jun	aardappelen, groente, brandhout, turf RA	A'foort	1/7-31/10			H	10	AC
1876	15-sep	foerages Rijksweertseenschool	Utr.		A'foort	H. Gerritsen	H	11	AC
1876	15-sep	foerages troepen te paard	A'foort		A'foort	H. Gerritsen	H	12	AC
1876	3-okt	levensmiddelen garnizoens-infirmierie	A'foort	1877			H	13	AC
1876	13-okt	aardappelen, groente, brandhout, turf RA	A'foort	1/11-30/6			H	14	AC
1877	3-feb	remontepaarden, voor A'foort 60 stuks	A'foort				H	15	GE
1877	6-mrt	bouw militair hospitaal Hogeweg	A'foort	eenmalig	A'foort	G. Prins	B	16	AC
1877	24-apr	onderhoud militaire gebouwen	A'foort	jaar	A'foort	G. Prins	B	17	AC
1877	5-jun	ligstro Kamp Zeist	Zeist		A'foort	H. Gerritsen	H	18	H
1877	25-sep	levensmiddelen garnizoens-infirmierie	A'foort	1/11-15/7			H	19	AC
1877	5-okt	aardappelen, groenten, brandhout en turf	A'foort	1/11-30/6			H	20	AC
1878	9-nov	foerage	A'foort	jaar	A'foort	H. Gerritsen	H	21	Weekblad
1878	8-mrt	weiden paarden RA	A'foort				D	22	AC
1878	19-apr	vlees, vet en spek RA	A'foort	1 of 1/2 jir			H	23	AC
1878	14-jun	aardappelen, groente, brandhout, turf	A'foort	1/11-30/6			H	24	AC
1878	17-jun	ligstro tijdelijk Kamp Zeist	Zeist	17/7-31/8			H	25	AC
1878	20-sep	levensmiddelen garnizoens-infirmierie	A'foort	1/11-15/7			H	26	AC
1879	16-mrt	remontepaarden, voor A'foort 40 stuks	A'foort				H	27	TC
1879	22-apr	vlees, vet en spek RA	A'foort	1 of 1/2 jir.			H	28	AC
1879	26-apr	werken in Grebbe Linie en vernieuwen stalvoeren en dakbeschot rijkloos	Linies		A'foort	J.H. Boks	B	29	H
1879	26-mei	stellen gebouwd tot hulpkazerne	A'foort		Naarden		B	30	H
1879	27-mei	ligstro legerplaats Zeist	Zeist	12/7-30/8	A'foort	H. Gerritsen	H	31	AC
1879	10-jun	brandstoffen, kaarsen mil. wachten	landelijk		A'foort	H.J. Wiedenbrugge	H	32	Standaard

1882	16-jun	foerages, ligstro, transportmiddelen	Milligen	jul en aug			H	68	AC	
1882	20-jun	levensmiddelen kamp bij Milligen	Milligen	jaar			H	69	AC	
1882	5-sep	glas- en verfwerken nieuwe kazerne	A'foort	éénmalig	aanbesteed door Kolkert		B	70	AC	
1882	5-sep	ligstro	A'foort	1/11-31/10			H	71	AC	
1882	11-sep	foerages paarden	A'foort		H. Gerritsen		H	72	NwDD	
1882	12-sep	foerages rijksveeaarstrijkschool	Utrecht	1/10-30/9	H. Gerritsen		H	73	NwDD	alleen 35000 kg haver!
1882	16-sep	foerages paarden	A'foort				H	74	NwDD	Niet toegevoegd, te afwijkende prijzen
1882	16-sep	wassen linnen en wollen goederen	A'foort				D	75	De Tijd	
1882	22-sep	herbesteding 16/9, foerages	A'foort		Harderwijk	Van Zanten	H	76	AC	
1882	10-okt	levensmiddelen, brand- en lichtstoffen hospitaal	A'foort				H	77	AC	
1882	18-okt	aardappelen menages	A'foort	1/11-15/6	Zutphen	G.A. Jansen	H	78	NwDD	
1882	20-okt	vees, vet, spek en brandstoffen	A'foort	1883			H	79	AC	
1882	1-nov	herbesteding 20/10	A'foort	1883			H	80	AC	
1882	1-nov	herbesteding 18/10	A'foort	1/11-15/6			H	81	NwDD	
1882	1-nov	herbesteding aardappelen hospitaal	A'foort	1/11-30/6			H	82	AC	
1882	2-nov	diversen soorten vlees, brandstof, zout	A'foort		D. van Gelder, O. Schulleman, M. Wolff Mzn., B. van Dijkhuizen, J. van Apeldoorn		H	83	H	kennelijk toch niet toegevoegd, zie 53
1882	8-nov	herbesteding aardappelen voor garnizoen en voor hospitaal	A'foort	Utr/A'foort	N. de Jong (U) en A. van Binnendijk		H	84	NAC	
1882	14-nov	wassen wollen en linnen nachtleger	A'foort		J.H. van Loo		D	85	AC	
1882	22-nov	herbesteding 14/11	A'foort				D	86	NAC	
1882	30-nov	diversen soorten vlees, brandstof, zout	A'foort		H.M. van Beek vleeshouwer		H	87	H	Zie 53; herbesteding betreft alleen vlees
1882	30-dec	20 woningen gehuwde minderen	A'foort		Gebr. Lenzen		B	88	NAC	42.700
1883	2-mrt	weiden paarden	A'foort	seizoen			D	89	AC	
1883	8-mrt	zout	A'foort	1/5-31/12			H	90	NAC	
1883	14-mrt	onderhoud wandelplaatzen hospitaal	A'foort	1/4-31/3			B	91	NAC	
1883	10-mei	ligstro, foerages, vees/spek, aardappelen voor zomerkamp troepen Oldebroek	Oldebroek	zomer	H. Gerritsen, stro		H	92	A'dammer	rest opdracht geen A'foorters
1883	30-mei	aardappels garnizoen	A'foort	15/7-1/11			H	93	NAC	
1883	9-jul	herbesteding 30/5	A'foort	15/7-1/11	A'foort	B. van Dijkhuizen (2.44/HL)	H	94	NwDD	
1883	7-sep	ligstro	A'foort	1/11-31/10	A'foort	H. Gerritsen (33/1000 kg)	H	95	AC	(in AC 2/10)
1883	15-sep	foerages	A'foort	1/11-1/10	Roermond	J. Niessen	H	96	NwDD	geen A'foorters
1883	3-okt	wassen goederen hospitaal	A'foort				D	97	NAC	
1883	3-okt	vees, witbrood, kruidenierswaren, aardappelen, boter, brand- en lichtstoffen hospitaal	A'foort				H	98	NAC	
1883	17-okt	aardappelen garnizoen	A'foort	1/11-15/6	A'foort	Van Baren (2,05/HL van 67 kg)	H	99	NwDD	
1883	2-nov	herbesteding witbrood hospitaal	A'foort				H	100	AC	
1883	5-nov	vees, vet, spek, zout en brandstoffen,	A'foort	1884	A'foort	D.M. van Gelder (vlees en vet)	H	101	NwDD	Spek: F. van Zadelhoff en zn. Zutphen

1883	13-nov	wassen wollen en linnen nachtleger	A'foort	1884	A'foort	B. van Dijkhuizen (kolen, turf en hout)	D	102	NwDd	
1883	30-nov	herbesteding steenkolen uit 5/11	A'foort	1884	A'foort	M. Wolff (cokes)	H	103	H	
1884	12-jan	ruinen der privaten en wulfinsbakken	A'foort			B. van Dijkhuizen (vlees en vet)	D	104	NAC	
1884	1-mrt	aardappels	A'foort			M. Wolff (steenkolen)	H	105	NAC	
1884	6-mrt	onderhoud wandelplaatsen hospitaal	A'foort			B. van Dijkhuizen	H	106	NAC	
1884	22-mrt	weiden paarden huzaren	A'foort			D. Beunders	D	107	GE	
1884	7-jul	aardappels	A'foort			B. van Dijkhuizen	H	108	NwDd	
1884	13-sep	foerages paarden	A'foort			De Haart	H	109	NAC	
1884	13-sep	ligstro veertsenijschool	Utrecht			H. Gerritsen	H	110	NAC	
1884	3-okt	levensmiddelen hospitaal	A'foort				H	111	AC	
1884	4-okt	wassen van goederen hospitaal	A'foort			C. Steenkamp	D	112	NAC	
1884	8-okt	aardappelen garnizoen	A'foort				H	113	NAC	
1884	10-nov	herbesteding ligstro	A'foort				H	114	AC	
1884	27-nov	herbesteding vlees, vet, steenkolen	A'foort			J.A.M.J. Gallé (dekens)	D	115	AC	
1884	6-dec	wassen wollen dekens en linnen	A'foort			Meursing (3,6 cent per ration)	H	116	NAC	
1884	17-nov	Brood garnizoen	A'foort				D	117	NAC	Bericht dat bakker prijzen verlaagt
1884	10-dec	verpachting weghalen of ingraven gestorven of afgemaakte paarden	A'foort			wed. A.G. Vermeulen Stout. (art.)	D	118	NAC	
1885	2-mrt	weiden der paarden cavalerie/veldart.	A'foort				D	119	AC	
1885	19-mrt	levering turfstrooisel meerdere garr.	meerdere				H	120	LC	
1885	11-mrt	onderhoud wandelplaatsen hospitaal	A'foort				B	121	NAC	
1885	28-mrt	maken noodbrug bij kazerne, aanh. gemeente	A'foort				B	122	NAC	
1885	24-mei	aardappelen	A'foort			B. van Dijkhuizen (voor A'foort)	H	123	NwDd	
1885	17-sep	ligstro garnizoen	A'foort			Steenkamer	H	124	AC, 2	Gerritsen net te duur
1885	7-okt	wassen linnen en wollen goederen hospitaal	A'foort			J. Meijer	D	125	NAC	
1885	17-okt	aardappelen	A'foort			D. van Gelder (vlees), M. Kool (boter),	H	126	NAC	
1885	17-okt	levensmiddelen Militair Hospitaal	A'foort			B. E. Mater (rijst, gort, zeep etc.),	H	127	AC	
						T.G.J. v.d. Maath (witbrood), G. Coenen				
						(steenkool, harde turf), J. Meijer (aard-				
						appelen)				
1885	29-okt	vlees, vet, spek, zout, brandstoffen	A'foort				H	128	AC	
1885	5-nov	herbesteding steenkool en turf hospitaal	A'foort				H	129	AC	zie 17/10
1885	23-nov	steenkolen menages	A'foort				H	130	AC	
1886	1-mrt	weiden der paarden	A'foort			Hoogland en Nijkerk	D	131	AC	rond 60 cent per paard/dag
1886	8-apr	foerages oefeningen Oldebroek	A'foort			fa. H. Gerritsen	H	132	NwDd	
1886	12-apr	onderhoud kazernegebouwen en werken Grabbe- en	A'foort			G. Prins (kazernes) en W. v.d. Kooij (linie B	H	133	NwDd	

1886	3-jun	Neder-Betuwelinie aardappelen	A'foort	15/6-1/11	A'foort	J. Meijer	H	134	AC	
1886	16-jun	vlees, vet, aardappelen, brandhout kamp Zeist	A'foort	10/7-27/8	A'foort	B. van Dijkhuizen (aardappelen)	H	135	NwD	rest voor niet-A'foorters
1886	17-sep	foerages remonte-depot Milligen	A'foort		A'foort	H. Gerritsen	H	136	NwD	
1886	20-sep	foerages troepen A'foort	A'foort		Deventer	H.J. Schoenmaker (ligstro)	H	137	NwD	ook Venlo
1886	4-okt	aardappelen	A'foort	1/11-1/6	A'foort	Johannes Meijer	H	138	H	1,95/H van 70 kg.
1886	6-okt	wassen wollen en linnen spui hospitaal	A'foort				D	139	NAC	
1886	6-okt	levensmiddelen hospitaal	A'foort				H	140	NAC	
1886	4-nov	wassen wollen en linnen spui nachtleger	A'foort		Heerde	D. van Gewevink	D	141	AC	
1886	23-okt	vlees, vet, spek, zout, brandstoffen	A'foort	1887			H	142	NAC	
1887	14-mrt	weiden der paarden	A'foort		A'foort	Hoogland en Stoutenburg	D	143	AC	
1887	2-mei	onderhoud kazern, magazijnen en stallen	A'foort		A'foort	G. Prins (6195)	B	144	AC	5 A'foortse inschrijvers
1887	2-mei	onderhoud werken Grebbelinie en N-Betuwe	A'foort		A'foort	G. Prins (1215)	B	145	AC	4 van de 6 inschrijvers A'foort
1887	2-mei	buitenverving kazerne	A'foort		A'foort	Ph. Smit (673)	B	146	AC	2 A'foortse inschrijvers
1887	15-sep	foerages paarden	A'foort	1/11-31/10	A'foort	H. Gerritsen	H	147	H	
1887	19-sep	ligstro garnizoen en remontedepot Milligen	A'foort		A'foort	H. Gerritsen	H	148	NAC	24,70/1000 kg.
1887	24-sep	hooi voor Rijksveerartsenijsschool U.	Utrecht		A'foort	H. Gerritsen	H	149	NAC	67,90/1000 kg.
1887	1-okt	aardappelen garnizoen	A'foort	1/11-15/6	A'foort	J. Meijer	H	150	NAC	
1887	8-okt	wassen linnen en wollen goederen hospitaal	A'foort		Vaassen	E. van Delden Jr.	D	151	NAC	
1887	8-okt	levensmiddelen hospitaal	A'foort		A'foort	5 A'foorters, div. prod.	H	152	NAC	
1887	5-nov	spek, zout, turf en steenkool	A'foort	1888	A'foort	M. Kool (zout), J. v.d. Brug (steenkool en turf)	H	153	NAC	Spek: koer. Deventer
1887	18-nov	foerages	A'foort	1/11-31/10	A'foort	H. Gerritsen	H	154	H	
1887	7-dec	vlees en vet voor garnizoen en hospitaal	A'foort	1888	A'foort	D. van Gelder	H	155	H	
1887	15-dec	weghalen dode paarden	A'foort	1888-1890			D	156	AC	
1888	15-mrt	weiden der paarden	A'foort	seizoen	A'foort		D	157	AC	
1888	12-jun	aardappelen	A'foort	15/6-1/11	A'foort	J. Meijer	H	158	GE	2,15/HL
1888	28-jun	levensmiddelen kamp Zeist	A'foort		A'foort	H.M. van Beek (vlees en vet)	H	159	NwD	Elders: aardappelen en brandhout
1888	15-jul	eerste deel van 4 kazernes reg. inf.	A'foort		Utrecht	J. Smits	B	160	H	raming 89.100, inschrijving 81.800
1888	22-sep	foerages troepen te paard	A'foort	1/11-31/10	A'foort	H. Gerritsen	H	161	H	64/42/81 cent per 10 kilo hooi/stro/have
1888	22-sep	foerages garnizoen en remontedepot Milligen	A'foort	1/11-31/10	A'foort	J. laseur	H	162	AC	
1888	4-okt	levensmiddelen, aardappelen, brandstoffen hospitaal	A'foort		A'foort	3 A'foortse ondernemers	H	163	AC	
1888	21-okt	wassen hospitaal	A'foort		A'foort	W. Otto (linnen), L. Dijkgraaf Apeldoorn (wol)	D	164	AC	
1888	22-okt	herbesteding 22 sept (beide)	A'foort	1/11-31/10	Deventer	H.J. Schoenmaker	H	165	AC	10 inschrijvers, geen Amersfoortse
1888	15-okt	aardappelen	A'foort	1/11-15/6	A'foort	H. Azijnman	H	166	AC, 2	2,75/HL van 70 kg
1888	31-okt	herbesteding aardappelen hospitaal	A'foort				H	167	NAC	
1888	19-nov	vlees, vet, spek en brandstof garnizoen, vet voor hospitaal	A'foort	1889			H	168	AC	
1889	23-feb	herbesteding levering brandstoffen garnizoen	A'foort	1890?			H	169	NAC	
1889	23-feb	13 percelen bouwgrond voor villa's of woonhuizen,	A'foort	verkoop			B	170	NAC	

1889	21-mrt	"net oog op belangrijke uitbreiding garnizoen" weiden der paarden troepen, ordonnansen en remontedepot	A'foort	seizoen	A'foort	D	171	AC	
1889	6-mei	wassen wollen en linnengoedereen nachtleger en M. aardbesteding kazernebouw regt inf.	A'foort	1890	A'dam	D	172	NAC	
1889	24-mei		A'foort		W.L. Leibbrandt	B	173	NvDD	Gegund 830.950. Totaal 29 inschr. Geen.
1889	3-jun	aardappels	div.garn.		J. Meijer (alleen voor A'foort)	H	174	H	2.16/HL
1889	22-jun	vees, vet, aardappelen, brandhout voor kamp	Zeist	1/7-17/8	H.M. van Beek (vees en vet)	H	175	NvDD	
1889	3-okt	foerages garnizoen en remontedepot	A'foort	1/11-31/10	H. Gerritsen	H	176	NAC	niet gegund, volgde herbesteding 9/10
1899	9-okt	levensmiddelen hospitaal	A'foort		4 Amersfoorters	H	177	NAC	
1889	10-sep	wassen linnen en wollen goederen hospitaal	A'foort	1890	E. van Delden	D	178	AC	
1889	21-sep	ligstro garnizoen en Milligen	A'foort		H. Gerritsen	H	179	NAC	31,00 per 1000 kg
1889	17-okt	aardappelen	A'foort	1/11-15/6	H. Azijnman	H	180	AC	
1889	17-okt	vees, vet, spek, zout en brandstoffen: garnizoensvoec	A'foort	1/1-30/6	H. Azijnman	H	181	AC	
1889	18-okt	aardappelen	A'foort	1/11-15/6	H. Azijnman	H	182	H	
1889	31-okt	heraanbesteding brandstoffen hospitaal	A'foort		Ph. Smit	H	183	AC	
1889	10-nov	stucadoors- en schilderwerk kazerne, aanbesteding	A'foort		Gebr. Van Gelder (vees en vet), wed. M. Kool (zout), J. van de Burg (steenkolen en turf)	B	184	H	2668 (AC 25/11)
1889	11-nov	vees, vet, spek, zout en brandstoffen: garnizoensvoec	A'foort	1/1-30/6		H	185	NvDD	Spek: G.J. Meerstad Zutphen Brandstof werd herbesteed
1890	12-feb	turfstrooiisel bereiden artillerie	A'foort	1/5-1/11		H	186	NvDD	
1890	24-mrt	weiden paarden	A'foort	seizoen		D	187	AC	
1890	2-jun	aardappelen	A'foort	15/6-1/11	J. Meijer	H	188	AC	
1890	10-jun	vees menages	A'foort	1/7-31/12	geb. B. en A. van Gelder	H	189	NvDD	
1890	17-jun	vees en vet genietroepen Zeist	kamp	13/6-16/8	H. van Beek	H	190	NvDD	
1890	21-jun	vees menages, herbesteding 10/6	A'foort	1/7-31/12	geb. B. en A. van Gelder	H	191	H	
1890	20-sep	ligstro nachtleger garnizoen en Milligen	A'foort	1/11-31/10	C. Steenkamer	H	192	Eembode	
1890	22-sep	foerages t.b.v. paarden garnizoen	A'foort	1/11-31/10	H. Gerritsen	H	193	NvDD	40/30/78.5 p 10 kg. hooi/stro/haver
1890	2-okt	overeenkomst met machinale stoom brood- en beschuiftabriek, levering munitiebrood	A'foort	vanaf 1/11	Meusing	H	194	H	0,046 per ration van 0,6 kilo
1890	11-okt	aardappelen	A'foort	1/11-15/6	J. Meijer	H	195	H	
1890	20-okt	wassen wollen en linnen goed (ook Milligen)	A'foort	1891		D	196	NAC	
1890	21-okt	levensmiddelen Militair Hospitaal	A'foort	1/11-30/6	Henr. Azijnman (aardappelen), M. Kool (o.a. rijst, gort, groene zeep), J. v.d. Burg (turf) en T.J.G. van der Maath (brood)	H	197	H	
1890	6-nov	vees, vet, spek, zout, brandstoffen	A'foort	1/1-1/7	D.M. van Gelder (vees), B.E. Mater (zout), J. Cohen (steenkolen en turf)	H	198	AC	Totaal 5 A'foorters gekozen spek naar Van Soest, Utr.
1891	21-feb	weiden paarden	A'foort	seizoen		D	199	NAC	
1891	15-mrt	turfstrooiisel bereiden artillerie	A'foort	1/5-31/10	Maatschappij Helenaveen	H	200	H	
1891	4-jun	vees	A'foort	1/7-31/12	B. en A. van Gelder	H	201	AC, 1	63,5 cent/kg
1891	6-jun	aardappelen	A'foort	15/-1/11	J. Meijer	H	202	Eembode	2,64/HL
1891	12-jun	leveren en plaatsen ijzeren waterreservoirs	Helder	eenmalig	G. Wolbers	B	203	H	Wolbers leverde ook ijzerwaren aan

1891	31-aug	stelling Den Helder, genie uitbreiding sociëteit Amectia, in gebruik bij officieren	A'foort	eenmalig	A'foort	G. Prins	B	204	NvD	Departement v. Koloniën
1891	22-sep	foerages	A'foort	1/11-31/10	A'foort	H. Gerritsen	H	205	NvD	
1891	8-okt	wassen linnen goed en wol hospitaal	A'foort				D	206	AC	
1891	8-okt	levensmiddelen hospitaal	A'foort				H	207	AC	
1891	12-okt	ligstro meerdere garnizoenen	div	1/11-31/10		geen aanbesteding	H	208	AC	te uiteenlopende prijzen, aankoop 'uit de
1891	31-okt	aardappelen	A'foort	1/11-15/6	A'foort	J. Meijer	H	209	Femhode	
1891	28-nov	wassen goederen nachtlegger	A'foort		Heerde	L. van de Gerrevink Dzn.	D	210	NAC	
1892	13-feb	turfstrooisel stallen veld- en rijdende art. weiden paarden	A'foort		A'foort		H	211	AC	
1892	22-feb	weiden paarden	A'foort		A'foort		D	212	AC	
1892	7-mei	vlees t.h.v. spijscommissie	A'foort		A'foort	gebr. Van Gelder	H	213	AC	0,59 per kg.
1892	16-jun	ijzeren olieketels marine	marine		A'foort	G. Wolbers	B	214	AC	
1892	15-sep	herbesteding foerages bij 22/9	A'foort	1/11-31/10	A'foort	H. Gerritsen	H	215	AC	56/24/83,5 h/s/h per 10 kg.
1892	29-sep	wassen linnen, reinigen wol nachtleggers	meerdere	1893			D	216	AC	
1892	12-okt	wassen linnen goed hospitaal	A'foort				D	217	NAC	
1892	5-okt	levensmiddelen hospitaal	A'foort				H	218	AC	
1892	18-okt	vlees, vet spek, zout brandstoffen	A'foort	1/1-30/6			H	219	NAC	
1892	18-okt	oproep aanbiedingen leveranciers koffie, azijn, mosterd etc.	A'foort				H	220	NAC	
1893	18-jan	muntiebrood garnizoen	A'foort	1893	A'foort	Meursing	H	221	NAC, 2	5 cent/ration 0,6 kg
1893	22-feb	weiden paarden	A'foort		A'foort		D	222	NAC	
1893	8-mrt	zout voor garnizoen	A'foort	1/5-31/12			H	223	NAC	
1893	11-mrt	turfstrooisel veldartillerie	A'foort		Millingen	Terwindt & Arntz	H	224	NAC	enige inschrijver
1893	7-jul	marine, vernieuwen deel dakbedekking van pantserinrichtingen	A'foort	eenmalig	A'foort	Wolbers en Kanis	B	225	De Tijd	
1893	29-jul	verbetering terrein infanteriekazerne	A'foort	eenmalig	A'foort	Ph. Kortjes (1170; hoogste was 2280)	B	226	NAC	10 A'foortse inschrijvers
1893	2-sep	foerages Amerfoort en Deventer	A'foort/Dev.	1/11-31/10	A'foort	H. Gerritsen	H	227	H	
1893	2-okt	wassen linnen goed hospitaal	A'foort				D	228	AC	
1893	2-okt	levensmiddelen hospitaal	A'foort				H	229	AC	
1893	12-okt	ligstro	A'foort	1/11-31/10	A'foort	H. Gerritsen	H	230	AC	39,9
1893	12-okt	wassen goederen nachtlegger	A'foort	1894	Utr.-Velp	L.A.J. Bremer Velp (dekens) en H. Spierenburg Utr. (rest)	D	231	AC	
1893	18-okt	levensmiddelen Mil.Hospitaal	A'foort		A'foort	4 Amerfoorters, boter A'dam	H	232	H	
1893	18-okt	vlees, vet, spek, brandstoffen	A'foort			spek: Meppel. Rundvlees: Utrecht. Zout: Azijnman A'foort. Steenkool en turf: Cohen A'foort	H	233	NAC	
1893	23-dec	opruimen dode paarden	A'foort				D	234	AC	
1894	4-jan	brood garnizoen	A'foort	1894	A'foort	Meursing	H	235	AC, 2	4,1/ration
1894	19-mrt	voltooiing weg naar legerkamp Zeist	A'foort	eenmalig	A'foort	Th.W. Bonte (1461,50)	B	236	AC	
1894	24-mrt	weiden der paarden	A'foort		A'foort		D	237	NAC	

1894	3-mei	onderhoud militaire gebouwen Grebbelinie	div	jaar	A'foort	H. Heilijgers (1300)	B	238	AC	3 A'foorters schreven in
1894	3-mei	werken Nieuwe Holl. Waterlinie	div	jaar	A'foort	J.H. Boks (12425)	B	239	AC	
1894	3-mei	onderhoud kazernegebouwen	A'foort	jaar	A'foort	Ph. Smit (9999)	B	240	AC	3 A'foorters schreven in
1894	5-mei	verven militaire gebouwen	A'foort		A'foort	W. van Achterbergh (1169)	B	241	Eembode	
1894	7-jun	herbesteding aardappelen	A'foort	15/6-1/11			H	242	AC	
1894	18-jun	herbesteding vleys en vet	A'foort	1/7-31/12	A'foort	Gedr. B. en A. van Gelder (0,62/kg)	H	243	AC	Spek: Rotterdammer.
1894	4-jun	aardappelen garnizoen	A'foort	1/7-31/12	A'foort	J. Meijer	H	244	AC	
1894	6-sep	turfstrooiisel troepen te paard	A'foort		A'foort	geen A'foort	H	245	AC	Inscr. Dedemsvaart, Milligen, Hoogvee
1894	6-sep	foerages troepen te paard	A'foort	31/10-1/11	A'foort	H. Gerritsen	H	246	AC	
1894	14-sep	wassen linnen, reinigen wollen dekens	div	1895			D	247	GE	
1894	24-sep	wassen linnen, reinigen wollen dekens	A'foort	1/11-31/10	Hoogvee	fa. Thomas en Co.	H	248	AC	
1894	5-okt	turfstrooiisel troepen te paard	div	1/11-31/10	A'foort	H. Gerritsen voor A'foort	H	249	H	
1894	11-okt	wassen linnengoed hospitaal	A'foort		A'foort		D	250	AC	
1894	11-okt	levensmiddelen, aardappelen en brandstof hosp.	A'foort		A'foort		H	251	AC	
1894	20-okt	aardappelen	A'foort	1/11-15/6	A'foort	Wagenaar	H	252	AC	
1894	3-nov	vleys, vet, gezouten of gerookt spek, brandstoffen, zo	A'foort	1/1-30/6	A'foort	Cohen (brandstof), Azijnman (zout), rest geen A'foorters	H	253	H	
1894	18-apr	eenjarig onderhoud kazernes Harderwijk	H'wijk	jaar	A'foort	J.R. van 't Hof	B	254	T	samen met Harderwijkse firma
1895	18-mrt	weiden der paarden	A'foort		A'foort		D	255	AC	
1895	25-apr	onderhoud kazernes	A'foort	eenjarig	A'foort	Ph. Smit (9334)	B	256	AC	
1895	25-apr	schilderen kazernes	A'foort	eenjarig	Genemuiden	J. Estie	B	257	AC	
1895	25-apr	werken Grebbelinie		eenjarig	Veenendaal	B. van Kreef	B	258	AC	2 A'foortse inschrijvers
1895	16-mei	vleys, vet, spek, aardappelen	A'foort	1/7-31/12			H	259	AC, 3	
1895	3-jun	aardappelen menages Deventer	Deventer		A'foort	A. Wagenaar	H	260	T	
1895	24-jun	aanbesteding kruitmazagijn Vlindersbosch (artilleriepark en exercitieterrain)	A'foort	eenmalig	A'foort	W. van Achterbergh	B	261	AC	2222,22
1895	24-jun	voorzieningen aan militaire gebouwen	A'foort	eenmalig	A'foort	G. Wassing	B	262	AC	4300
1895	6-jul	twee bomvrije schuilplaatsen t.b.v. genie	A'foort	eenmalig	H'sum	J. Bijlard	B	263	GE	1 A'foortse inschrijving
1895	22-jul	foerage regiment huzaren tijdens oefening	A'foort	27/8-2/9			H	264	AC	
1895	21-sep	ligstro	div	1/11-31/10	A'foort	H. Gerritsen	H	265	H	25,60/1000 kg.
1895	3-okt	wassen linnen goederen	div	1896	Bussum	C.A. Dieben	D	266	AC	1,3 cent per stuk
1895	3-okt	aardappelen garnizoen	A'foort	1/11-15/6			H	267	AC	
1895	10-okt	wassen linnen en wol hospitaal	A'foort	1896			D	268	AC	
1895	9-nov	aardappelen hospitaal	A'foort				H	269	NAC	
1895	9-nov	zout garnizoen	A'foort	1896			H	270	NAC	
1895	11-dec	aardappelen	A'foort				H	271	AC	1,64/HL
1896	4-jan	brood	A'foort	1/1-15/6	A'foort	J. Meijer	H	272	NAC	4,3 cent per ration
1896	12-mrt	weiden der paarden	A'foort	1896		Broodfabriek Meursing	D	273	AC	
1896	5-okt	wassen linnen en wol hospitaal	A'foort				D	274	AC	
1896	5-okt	aardappelen garnizoen	A'foort	1/11-15/6	A'foort	J. Meijer	H	275	AC	
1896	5-okt	ligstro garnizoen	A'foort	1/11-31-10	Adam	F.B. Poort	H	276	AC	

1896	7-mei	onderhoud militaire gebouwen	A'foort	A'foort	W. van Achterbergh	B	277	AC	8888,88
1896	7-mei	onderhoud werken Grebbelinie	A'foort	A'foort	W. van Achterbergh	B	278	AC	1399
1896	27-mei	vernieuwen sluisen Grebbelinie	div	Opheusden	J.W. Geurs	B	279	NAC	twee A'foorters te duur
1896	19-sep	ligstro	div	1/11-15/6	wed. D. Kelder (zie AC 19/10)	D	281	GE	
1896	19-sep	wassen linnen goederen	A'foort	1/11-1/5	J. van Vollenhove	H	282	NAC	
1896	19-sep	haver	A'foort	Millingen	Terwindt en Arntzveen	H	283	NAC	
1896	3-okt	turfstrooisel	A'foort	1/11-15/6	Johannes Meijer	H	284	Nvvd	ook Polak Meppel inschrijver
1896	8-okt	aardappelen	A'foort	1/11-31/10	F.B. Poort	H	285	H	24,00 per 1000 kg
1896	8-okt	ligstro	A'foort	1897		D	286	AC	
1897	14-dec	opruimen dode paarden	A'foort	seizoen		D	287	AC	
1897	8-mrt	weiden der paarden	A'foort		H. Gerritsen	H	288	Rot.Nwshld.	
1897	27-mrt	haver garnizoenspaarden	A'foort	eenmalig	J.R. van 't Hof	B	289	Rot.Nwshld.	887, ook voor Schoonhoven ingeschreven
1897	29-mrt	verftwerken militaire gebouwen	A'foort	15/6-31/10	J. Meijer	H	290	AC	1,92/HL van 68 kg.
1897	15-mei	aardappelen garnizoen en hospitaal	Waterlinie	eenmalig	J.T. Breemer	B	291	AC	2096
1897	24-mei	werken van ondergeschikt belang Waterlinie	A'foort		H.G. Putman	H	292	Embode	al eerder leverancier
1897	21-aug	brandstoffen garnizoen	div	1/11-31/10	H. Gerritsen	H	293	GE	
1897	25-sep	ligstro	A'foort	1898		D	294	AC	
1897	11-okt	wassen wollen linnen goederen hospitaal	A'foort	1898	Epe	D	295	GE	
1897	16-okt	wassen linnen goederen	A'foort	1898	H. Azijnman	H	296	AC	4,9 cent per kg.
1897	18-nov	zout menages garnizoen	A'foort	1898	J.J. Vermij	H	297	NAC	69,9 per kg.
1897	18-nov	reuzel menages garnizoen	A'foort	1/1-1/6	J. Meijer	H	298	AC	
1897	18-nov	aardappelen garnizoen	A'foort	1/1-30/6 '98	Meursing	H	299	Nvvd	5,8 cent per ration van 0,75 kg
1897	29-nov	herbesteding van reuzel menages garnizoen	A'foort	1898	G.C. Mets	B	301	NAC	27.740, 6 A'foortse inschrijvers
1897	29-dec	brood	A'foort	eenmalig	H. Gerritsen	H	302	AC	37,00/1000 kg.
1898	9-apr	bouw stal veldartillerie	A'foort	15/6-1/11	Jan Meijer	H	303	AC	
1898	13-jun	ligstro genie kamp Zeist	A'foort	1/11-31/10		H	304	AC	
1898	16-jun	aardappelen	A'foort	1/11-31/10		H	305	AC	
1898	5-sep	hooi, stro, haver voor bereiden wapens	A'foort	1899	G.J. Logtjenberg	D	306	AC	
1898	5-sep	turfstrooisel bereiden artillerie	A'foort	1/11-31/10	D. Vromans	H	307	H	
1898	3-okt	wassen linnen goederen garnizoensnachtleger	div	1/11-31/10		D	308	AC	
1898	1-okt	ligstro	A'foort	1899	Eysvogel (3557)	B	309	AC	Embode: exercitietrein
1899	10-okt	wassen linnen en wol hospitaal	A'foort	eenmalig		D	310	AC	
1899	9-mrt	afgraven, bemesten (kunstmest) en inzaaien terrein vóór infanteriekazerne	A'foort		centraal aanbesteed	H	311	H	geen A'foortse inschrijvers
1899	13-mrt	weiden der paarden	A'foort			H	312	AC	
1899	18-mrt	gort, rijst, erwten, witte bonen, capucijners, brune bonen, gerookt spek	A'foort			H	313	AC	enige A'foorters
1899	29-mei	aardappelen	A'foort/Naam	1/6-15/7	J. Meijer (ook voor Naarden)	H	314	AC, 1	Stoomwasserrij, speciaal voor leger
1899	1-jun	schem-gymnastieklokaal infanteriekazerne	A'foort	jaarlijks	B.W. Speelberg	D	315	AC	
1899	5-jun	contract wassen garnizoen	A'foort	16/7-1/11		H			
1899	19-jun	aardappelen menages	A'foort			H			

1899	2-sep	brandstoffen garnizoen	A'foort	1/10-30/9	A'foort	H.G. Putman, wed. Schimmel, Th. Bonte	H	316	Nvdd	
1899	13-sep	hooi, stro, haver bereden korpzen	A'foort	1/11-31/10	A'foort	H. Gerritsen	H	317	H	
1899	16-sep	turfstrooisel	A'foort	1/11-31/10	A'foort	A. Schimmel	H	318	NAC	3 A'foortse inschrijvers
1899	16-sep	ligstro	div	1/11-31/10			H	319	GE	
1899	16-sep	wassen nachtleger	div	1900			D	320	GE	
1899	9-okt	aardappelen	A'foort	1/11-31/5	A'foort	A. Wagenaar	H	321	AC	1,68 per HL
1899	12-okt	wassen linnen en wol hospitaal	A'foort	1900			D	322	AC	

Bronnen: Amerfoortse Courant (AC), Amsterdamer, Eembode, Gooi- en Eemlander (GE), Handelsblad (H), Limburgse Courant, Nieuwe Amerfoortse Courant (NAC), Nieuws van den Dag (Nvdd), Rotterdams Nieuwsblad, Standaard, Telegraaf (T), Tijd, Tilburgse Courant (TC).
Data in kolom 2 zijn publicatiedata. Via www.delpher.nl en historische kranten digitaal, Archief Eemland.